

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DK 96.05

SIDEN SAXO

594/2011

UDGIVET AF
STATENS ARKIVER

NR. 4, 22.
ÅRG. 2005

TORDENSKIOLDS
DØD

I ORKANENS ØJE

»ESKE BROCK MEDT
EGEN HANDT«

GAVMILDHEDEN
& REPARTITIONEN

ØLSTYKKE
BIBLIOTEK

Danskernes Historie Online
Danish Historical Online Bibliography

STATENS ARKIVER

SIDEN SAXO

Magasin for
dansk historie

Nr. 4
22. årgang 2005

Distributør:
Syddansk Universitetsforlag

Redaktører:
Ole Magnus Mølbak Andersen (ansv.)
Lars B. Struwe

Redaktionspanel:
Poul Olsen
Steen Ousager

Lay-out:
Anne Charlotte Mouret, UniSats

Tryk: Narayana Press

ISSN: 01 09 6028

Abonnement:
Tegnes ved henvendelse til
Syddansk Universitetsforlag,
Campusvej 55, 5230 Odense M,
Tlf. 66 15 7999,
www.universitypress.dk

Gironr.: 8042020

Årgang 2005 kr. 175. Løssalg pr. nr. ved
forsendelse kr. 60. Udlands-abonne-
ment årgang 2005: Kr. 200.

Distribution.
Magasinpostkontoret. Adresseændring
meldes på tlf. 66 15 79 99.

Siden Saxo udkommer 4 gange årligt.

Forside:
Otto Baches maleri 'Tordenskiold i Mar-
strand' fra 1875. *Fyens Kunstmuseum*.

© Copyright:
Siden Saxo 2005

TORDENSKIOLDS DØD

– en sammensværgelse?

DAN H. ANDERSEN

4

I ORKANENS ØJE

– ORLOGSSKIBET VALKYRIENS TOGT TIL
DANSK VESTINDIEN 1915-1917

SIGNE TROLLE GRONEMANN

& RIKKE VINDBERG

20

SPØRGEKASSEN

30

»ESKE BROCK MEDT EGEN HANDT«

CHRISTIAN LARSEN

33

BOGNYT

40

GAVMILDHEDEN & REPARTITIONEN

NORDGRØNLANDSK KOMMUNESTYRE PÅ DANSKE
PRÆMISSER UNDER FØRSTE VERDENSKRIG

ANNETTE ØSTERGAARD SCHULTZ

42

At forklare det uforklarlige

I introduktionen til sidste nummer af Siden Saxo talte vi om at fjerne myter og fortælle Historien. En af de mest fasttømrede myter i Danmarkshistorien handler om Tordenskiolds død i en duel med den svensk-livlandske oberst, Stäel von Holstein. For Tordenskiold, denne arketype af en dansk-norsk helt, kunne da umuligt miste livet i en duel med en overvægtig og nærsynet svensker, hvis ikke der stod en sammensværgelse bag? Men sådan synes det nu engang at være, og dermed sønderbryder historikeren Dan H. Andersen i dette nummer af Siden Saxo en af Danmarkshistoriens mest sejlivede myter.

Myten om Tordenskiolds død har med tiden udviklet sig til en renlivet konspirationsteori på linje med mordene på John F. Kennedy og Olof Palme (Lee Harvey Oswald og Christer Petterson var i hvert fald *ikke* gerningsmændene), månelandingen i 1969 (som i *virkeligheden* blev optaget i et filmstudie i Texas) og nedstyrtningen af en vejrballon i Roswell, New Mexico i 1947 (som i *virkeligheden* var en UFO). Konspirationsteorier opstår, når man skal forklare det uforklarlige eller svært forståelige. Det er nemlig lettere at forstå, eller på en forunderlig vis mere acceptabelt, at Palme og Kennedy blev dræbt af egne eller andres efterretningstjenester frem for den simple forklaring, at de blev ofre for enkeltpersoners galmandsværk. Konceptet i rumrejser bliver i sagens natur lettere at forstå, når de foregår i et filmstudie. Og når det amerikanske luftvåben forsøger at skjule noget, så er nødlandede rumvæsener da en bedre historie end den simple, som er afprøvningen af nyt våbenteknologisk isenkram.

En fiktionsforfatter, som virkelig har formået at spinde guld på dette fænomen, er amerikaneren Dan Brown, som i 'Da Vinci Mysteriet' leger med tanken om, at Jesus i *virkeligheden*

fik børn med Maria Magdalene, og at deres efterkommere den dag i dag beskyttes af kultiske hemmelige selskaber, mens den katolske kirke forsøger at få dem ned med nakken. Når en sådan teori, der er helt uden kildemæssigt belæg, kan blive så stor en succes, skyldes det, at det er en god og tiltalende historie. Kunne det ikke være rart at pille Jesus ned fra sin ydmygende situation på korset og i stedet give ham et lykkeligt liv med kone og børn i Sydfrankrig? Givetvis. Men det gør altså ikke historien rigtig.

Det skal her understreges med fed skrift, at gode historier ikke er betinget af dyrkelsen af myter og konspirationsteorier. Danmarkshistorien er spækket med gode historier, heraf mange, der er så fantastiske, at vi næppe ville tro dem, hvis vi ikke havde sikkert kildemæssigt belæg for dem. Sådanne historier vil vi gerne formidle i Siden Saxo, og har man fulgt med i løbet af året, har man kunnet læse om alt fra en satanisk troldkat på Christian 4.s tid til telefonaflytning af husmødre under besættelsen. Og vi kan love, at der kommer mange flere sådanne historier i 2006.

Det er snart jul og dermed har vi været redaktører for Siden Saxo i tre sæsoner. Vi håber at have formidlet mange gode læseoplevelser igennem de sidste tolv udgaver af magasinet, og vi glæder os til at fortsætte hermed i tiden fremover.

God jul og et snarligt godt nytår!

Lars B. Struwe og Ole Magnus Mølbak Andersen,
redaktører

TORDENSKIOLDS — *en sammensværgelse?* DØD

Den danske søhelt døde ved en duel i 1720. Var han offer for en sammensværgelse, eller mødte han bare sin overmand? En af de mest myteombruste begivenheder i Danmarkshistorien analyseres i denne artikel.

DAN H. ANDERSEN

12. november 1720

Det var en mørk vintermorgen, men Berendt Casten, Johann Peiters og Henrich Plinke, bønder i landsbyen Gleidingen 15 km. syd for Hannover, kunne skimte besynderlige begivenheder nede på engen Schwiese. Nogle folk løftede noget op fra jorden og bar det over et gærde og ind i en vogn bespændt med fire heste, som derefter hastede mod Hannover. Da de gik ned i engen, var der ingen mennesker at se, men en mængde blod på jorden. De gik videre til nabolandsbyen Rethen, og der fik de at vide, at det var en duel, der havde fundet sted. Det var ikke første gang, der havde været dueller i Sehlwiede. Gleidingen var en del af bispedømmet Hildesheim, hvor dueller var tilladt, og tæt på grænsen til kurfyrstedømmet Hannover, hvor de var forbudt. Derfor var Gleidingen et praktisk sted for folk fra Hannover at få afgjort deres mellemværende, og Sehlwiese havde den fordel, at der mellem engen og landsbyen var en skrænt, som kunne opfange vildfarne kugler.

For danskere og nordmænd er denne duel noget særligt, for det var her, at søhelten over alle søhelte, Peter Wessel Tordenskiold, fandt sin død. Det var hans krop, der blev løftet op fra engen og lagt ind i en vogn, det var blodet fra hans banesår, der plettede jorden.

Tordenskiold blev berømt for sin indsats i Store Nordiske Krig. Han fik lokket Marstrands kommandant til at overgive byen, men det fandt næppe sted som på Otto Baches maleri *Tordenskiold i Marstrand* fra 1875. Fyns Kunstmuseum.

- > Der har altid været noget mystisk over denne duel langt fra Danmark, hvor Tordenskiold efter at have overlevet 11 års krig og utallige slag og træfninger blev dræbt af en ti år ældre, nærsynet og fed svensk-livlandsk oberst og kortspiller ved navn Stäel von Holstein. Det virkede meningsløst, og som reaktion har mange ment at se en større eller mindre sammensværgelse bag heltens død. Men lad os først beskrive de begivenheder, der førte til Tordenskiolds død, siden analysere årsagerne.

Helten i fred

Store Nordiske Krig sluttede med en våbenstilstand indgået i november 1719, skønt den endelige fredstraktat først blev underskrevet på Frederiksborg Slot den 3. juli 1720. En af de sidste krigshandlinger var Tordenskiolds blændende gennemførte raid på den svenske flåde i Gøteborg natten mellem den 7. og 8. oktober 1719, hvor han uden at miste en eneste mand odelagde resterne af den svenske flåde i Kattegat.

Det var en rig og berømt viceadmiral, der efter mange års rastløs aktivitet og anstrengelser kunne nyde fredens frugter. Og nyde dem, det gjorde han. Hans fester var berømte, vinkælderen velforsynet, og var hans hus i Lille Strandstræde ikke proppet med bøger, så var indboet af bedste kvalitet. Heltens interesse for og lykke hos det smukke køn var afgjort betydelig, hvilket resulterede i en stribe af uægte børn. Men et aktivt menneske som Tordenskiold kunne naturligvis ikke i længden udfylde sin tilværelse med sprut og damer, og han begyndte at planlægge en længere udlandsrejse. Man har foreslået, at han ville gå i udenlandsk tjeneste, og at det var derfor, et af rejsens mål var Hannover, hvor den engelske konge Georg 1. var kurfyrste. Det er muligt, men der er ikke det ringeste bevis for det, og Tordenskiolds efterladte instrukser tyder ikke på, at han forventede at være væk fra Danmark permanent.

Rejsen til Hannover

Tordenskiold forlod København den 25. september 1720. Med sig havde han bl.a. sin tjener Christian Nielsen Kold, som har efterladt sig en beskrivelse af Tordenskiolds død, der kom til at spille en vigtig rolle i skabelsen af myten om en sammensværgelse. Tordenskiolds rejsepas lyder blot på, at han skulle rejse til Tyskland, Frankrig og andre nabolande. Næste stop på ruten var Hamburg, hvor han blev feteret som den berømte, han var. Efter et par uger rejste Tordenskiold videre til Hannover, hvor han indlogerede sig i nogle værelser i Marktstrasse. Georg 1., kurfyrste af Hannover og siden 1714 konge af Storbritannien, var i byen, så festmennesket Tordenskiold deltog selvfølgelig i en række middage og selskaber. Den 9. november var han til selskab hos kammerpræsident Görtz i hans bolig i Fürstenhof, og her indledtes den række begivenheder, som førte til hans død tre dage senere.

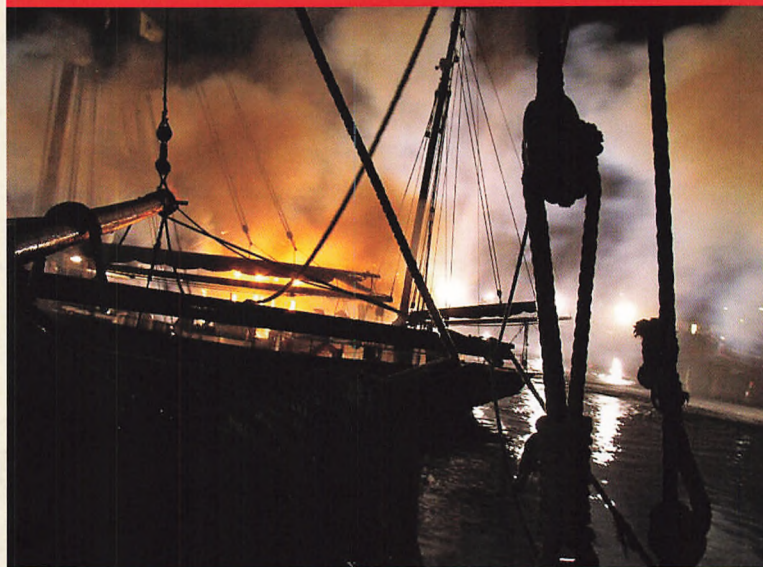
Bondefanget i Hamburg

Et par uger før havde der udspillet sig et drama i Hamburg. Den 19 år gamle Abraham Lehn den yngre var Danmarks rigeste mand efter kongefamilien. I september 1720

var han i Hamburg, det første stop på en stor europæisk dannelsesrejse. Efter et operabesøg om aftenen den 23. september blev han kontaktet af en dansker ved navn Langenbek, som kendte manden, der ejede Slangen med de Syv Hoveder, en i samtiden berømt kuriositet. Hvis Abraham Lehn ville se slangen, så skulle det være nu, men han måtte ikke tage andre med, for det ville ejeren ikke have. De kørte gennem Hamburg, indtil Lehn var helt forvirret, og da de kom til lejligheden, hvor slangen skulle være, anede Lehn i hvert fald ikke, hvor han var. Slangen med de syv hoveder var der heller ikke, men ventetiden kunne jo fordrives med et slag kort. Det havde Lehn ikke lyst til, og han var ved at blive godt nervøs. Nu forlangte Langenbek også penge, som han hævdede, at Lehn skyldte ham for operabilletter. Det endte med, at Lehn spillede nogle slag kort trods sin overraskelse over at se penge på bordet. Hasardspil var forbudt, men i løbet af kort tid havde Lehn tabt en stor sum penge. Derefter fik han endelig lov at forlade lejligheden uden at have set slangen, fattigere på penge og rigere på erfaring.

Det er en ældgammel fidus, kendt i turistfælder verden over. Alle de klassiske elementer er der: lokkemaden, oftest en villig pige eller en gratis drink, turen til en ukendt adresse, de truende ord om, at offeret skylder penge, og til sidst kortspillet, hvor offeret næsten samarbejder om at tabe en sum, så han kan slippe væk, før der sker værre ting. Rige unge mænd på dannelsesrejse havde altid en ældre erfaren rejselidsager, hvis hverv bestod i at rapportere hjem til far og sørge for, at den unge mand ikke mødte upassende kvinder eller folk som Langenbek. Men Langenbek slog til, mens Lehns ledsager Mylius var optaget. Her kunne historien være endt, men snakken gik om den store sum penge, Lehn havde tabt, og han var tilfældigvis en af Tordenskiolds venner. Tordenskiold hørte selvfølgelig om begivenhederne, da han kom til Hamburg, og summen, Lehn skulle have tabt, var i genfortællingen vokset betydeligt. I mellemtiden var kortspilleren og slangens ejermand, den svensk-livlandske oberst Stäel von Holstein, var rejst til Hannover, da jorden begyndte at brænde under ham i Hamburg. Skæbnen ville, at han også var til selskabet hos kammerpræsident Görtz den 9. november 1720.

1700-tallets krudt gav en del røg, der ofte virkede forvirrende i kamp. Tordenskiolddagene. Foto: Morten Tolstrup.

Tordenskiold nød gerne stærke drikke. Tordenskiolddagene 2005. Foto: Morten Tolstrup.

> Skænderiet

Begivenhederne ved selskabet begynder med, at Tordenskiold i Stäel von Holsteins nærvær taler om falskspillere og folk, der bruger en slange med ni hoveder (af ukendte grunde talte Tordenskiold om ni i stedet for syv hoveder) til at lokke unge mennesker til at spille. Han nævner, at en slægtning af ham havde tabt en stor sum penge til en falskspiller i Hamburg på den måde. Det reagerer Stäel på og siger, at han er slangens ejermand og spilleren, men der ikke blev spillet falsk. Det udvikler sig til et skænderi med udveksling af ord som 'matros' og 'Jean Futel', som fortsætter ude i gården, hvor Stäel i raseri vil tage sin kårde for at angribe Tordenskiold fra ryggen, men han kan ikke få den ud af skeden, og i stedet griber Tordenskiold skede og kårde, gennembanker ham, og ender med at bryde hans kårde itu med de ord, at nu kunne han måske huske matrosen. Det har været en ordentlig omgang tærsk, for Stäel von Holstein havde besvær med at få en vogn hjem, fordi kuskene ikke ville have deres sæder plettet af hans blod.

Det førte til en udfordring til duel, enten samme dag eller næste. Det er ganske interessant, at Tordenskiold søgte at undslå sig, både med henvisning til, at han stod over for at rejse til Berlin, og at Stäel von Holstein ikke var værdig til at duellere med ham efter at have angrebet ham bagfra. Stäel insisterede, og selvfølgelig kunne adelsmanden og admiralen Tordenskiold ikke nægte at modtage en udfordring fra en social ligemand. Fordi Georg 1. var i byen, blev duellen udsat til den 12. november, hvor kongen var rejst. Våbnene var kårder, og Tordenskiolds sekundant var oberstløjtnant i livregimentet Georg Otto von Münchhausen; Stael von Holsteins var André Sicre, en fransk officer i svensk tjeneste.

I diskussionen af skænderiet har historikerne fremhævet, at Tordenskiold ikke på forhånd kendte Stäel von Holstein, og at Stäel var den udfarende i skænderiet. Her er jeg ikke enig. Det var Tordenskiold, der bragte falskspillere og slangen på bane, og jeg vil mene, at han udmærket vidste, hvem Stäel von Holstein var. Han brugte det kendte konversationstrick at omtale en tilstedeværende person nedladende eller direkte fornærmende, således at vedkommende kan genkende sig selv, men må vælge mellem at bide fornærmelsen i sig eller reagere offentligt og derved vise, at den fornærmende beskrivelse var genkendelig.

Om aftenen den 11. november var Tordenskiold til selskab hos general Bülov, hvor han talte så utvungen, at man ikke skulle tro, at der næste dag ventede en duel. Men hele natten sad han og skrev breve. Det må være afskedsbreve, som desværre ikke er bevaret. Om morgenen den 12. november kl. fem ankom Münchhausen til Tordenskiolds værelser i Marktstrasse. Tordenskiold var ved at bede morgenbon, som han gjorde hver morgen, og dukkede derefter frem iført slåbrok. Efter at have udvekslet nogle ord med Münchhausen gik han ind på sit værelse for at klæde om. Tidligt om morgenen rullede vognen med Tordenskiold og hans tjener Christian Nielsen Kold gennem Hannovers tomme gader mod Gleidingen. Münchhausen var til hest, hvilket i nogle teorier om duellen er blevet anset for mistænkeligt.

Henad ottetiden om morgenen nåede de til det aftalte duelsted, engen neden for Gleidingen. Her ventede Stäel von Holstein og hans sekundant André Sicre. Det har været en halvoftentlig begivenhed, for der var en snes tilskuere, de fleste af dem

officerer. Der var også en kirurg til stede, måske samme Wreede, som udlejede værelserne i Marktstrasse til Tordenskiold. Sekundanterne udførte deres arbejde, d.v.s. de undersøgte duelpladsen, og tilskuerne blev gennet tilbage. Herefter gjorde Tordenskiold et sidste forsøg på at afværge duellen. Han udtalte i alles påhør, at det gjorde ham ondt, at det var kommet så vidt, for han havde ikke hentydet til Stael von Holstein i sin tale. En enkelt beretning, måske skrevet af André Sicre, tilføjer, at Stael vendte sig mod de tilstedeværende og tog dem til vidne på, at Tordenskiold ikke havde ment ham, men nu var tingene kommet så vidt, at de måtte slås for at genoprette deres ære. Herefter fjernede han det plaster, som dækkede hans venstre øje, der var beskadiget efter gennembankningen. Tordenskiold forsøgte altså en sidste gang at afværge duellen, men Stael afviste. Det betyder ikke, at han havde til hensigt at dræbe Tordenskiold, for et forlig før duellen kunne føre til, at snakken gik om, at de manglede mod.

Duellen

Selve duellen varede højst et minut eller to. Stahl angriber, og Tordenskiold trækker sig tre eller fire skridt tilbage, mens han parerer. Han løfter vistnok sin kårde højt for at angribe, måske for at lokke Stahl til også at løfte sin kårde højt, så han kunne komme ind under hans klinge. Han springer måske frem, men rammes netop da af et stød fra Stahl over højre brystvorte. Han falder, siger, han har fået nok, rejser sig

På fotografiet ses stuntmand og fægtemester Klaus Hjuler Messerschmidt og hans svenske kollega Peppe Östensson, som har arbejdet med detaljerne omkring det fatale øjeblik, hvor Tordenskiold mistede livet. I baggrunden ses Corps de Garde, Oslo. Foto: Jørgen Anker Simonsen, Frederikshavn.

> igen, og falder om, døende. Kirurgen springer til hjælp og søger at stoppe blødningen, men blodet pumper ud af kroppen med stor kraft. Kold hørte Tordenskiolds sidste ord, som var en bøn om at »Gud vilde for Jesu blodige Vunders skyld være hans arme Siel naadig«.

Sammen med kusken og en tjenstedreng fik Kold Tordenskiolds lig ind i vognen, og de hastede mod Hannover. Det var den scene, som bønderne overværede oppe fra Gleidingen. Men ved grænsen mellem Hildesheim og Hannover blev de stoppet, for det var ikke tilladt at transportere et lig over grænsen. Til sidst fik Kold tilladelse til at tage ind til landsbyen Rethen, hvor Tordenskiolds legeme blev lagt ind i Seilers værtshus og overstrøet med sand for at opsuge blodet. Det er meget sigende, at da bønderne fra Gleidingen kom til Rethen, fandt de mange mennesker, som de ikke havde set før. Beboerne i to små landsbyer få kilometer fra hinanden har naturligvis kendt hver eneste mand, kvinde og barn i nabolandsbyen. Den eneste forklaring er, at en mængde mennesker er valfartet fra Hannover for at se Tordenskiolds lig. Den 14. november blev det på den danske legationssekretær Jessens ordre balsameret og lagt ind i Rethen kirke. Den 6. december blev liget taget ud af kirken og transporteret til København, hvor det blev bisat om natten den 3. januar 1721.

På fotografierne ses Klaus Messerschmit Hjuler som den døende Tordenskiold og Carsten Thomasen som Tordenskiolds kammertjener Kold. Foto: Jørgen Anker Simonsen, Frederikshavn.

En sammensværgelse?

Således er fakta omkring Tordenskiolds død. Men var det blot en duel, eller lå der mere dystre motiver bag, en sammensværgelse? Tordenskioldeksperten Hans Chr. Bjerg har i flere sammenhænge afvist sammensværgelsesteoriene, men han har aldrig offentliggjort en indgående analyse af hele kildematerialet, og derfor har sammensværgelsesteoriene haft for let spil. Man kan inddеле dem i meget store, store og små alt efter sammensværgelsens størrelse og omfang.

Den meget store sammensværgelse finder man i Palle Laurings bog fra 1954 *Danmarks Håb og Horn*. Laurings teori var, at de danske konger fra de tidligste tider havde måttet forny kongelykken ved at ofre sig til den hornede gud. Lauring postulerede nemlig en meget lang overlevelse af hedenskab efter kristendommens indførelse. Hvert 7. eller 9. år kom kongerne ud i en krise, hvor deres kongelykke skulle fornyes, og efterhånden fandt kongerne ud af, at de kunne ofre en stedfortræder i stedet. I 1720 var det på tide at ofre en stedfortræder, for Frederik 4. blev kronet i 1699, og $7 \times 3 = 21$. Denne gang blev stedfortræderen søhelten Peter Wessel Tordenskiold. Palle Lauring trak senere sin teori tilbage, og *Danmarks Håb og Horn* tillod han aldrig at blive genoptrykt. Bogen er interessant ved at være et tidligt dansk eksempel på den meget populære genre, man kalder esoterisk historie eller *secret history*.

Den drivende tanke i denne type historieskrivning er, at der bagved den »normale« historie er en hemmelig historie, ofte formidlet gennem en sammensværgelse og et hemmeligt selskab. Det bedst kendte eksempel er *Holy Blood, Holy Grail* af Michael Baigent, Richard Leigh og Henry Lincoln (Dansk: *Det hellige blod og den hellige gral*), som blev en bestseller ved sin udgivelse i 1982. Her argumenterede forfatterne for eksistensen af en hemmelig loge ved navn Sions Priorat, der siden sin oprettelse i Jerusalem i 1099 har beskyttet efterkommerne efter Jesus og Maria Magdalene mod den katolske kirkes anslag. Det er kilden til Dan Browns bestseller *Da Vinci Mysteriet*, og det i en grad, at to af forfatterne har anlagt sag mod Dan Brown for plagiat. Interessant nok fik Palle Laurings bog også en aflægger i form af en kriminalroman. I 1970 udgav kriminalforfatteren Frits Remar *Kongens bedste mand* om mordet på Tordenskiold, som delvis byggede på Palle Laurings teori om den hornede gud og ofringen af stedfortræderen. Bogen var tilegnet Palle Lauring, og ganske som Dan Brown skulle gøre det flere årtier senere, hævdede Frits Remar, at hans bog byggede på fakta.

Storpolitisk sammensværgelse

De store sammensværgelsesteorier kæder Tordenskiolds død sammen med den storpolitiske situation. Den mest udbredte er fremført af bl.a. nordmanden Stainar Sandvol og danskeren Jon Galster. Tordenskiold blev myrdet på ordre af den svenske regering, fordi den frygtede, at Tordenskiold efter at være gået i engelsk tjeneste ville få Georg 1. til at presse Sverige til i forbindelse med fredsslutningen at tilbagegive Danmark de provinser, der var gået tabt ved Roskildefreden i 1658. Duellen var derfor et planlagt mord, og Stäel von Holstein en lejermorder.

Denne teori kan uden videre afvises. Der er ikke antydning af svensk indblanding, >

og Storbritannien havde intet ønske om at lade Danmark få Skånelandene tilbage. Storbritannien var stærkt afhængig af import af strategiske materialer som mester, hamp, hor og korn fra Østersøen, og det ville være stik imod engelske interesser at lade samme stat beherske begge sider af Øresund. Storpolitiske teorier falder under alle omstændigheder på det enkle faktum, at Tordenskiold ikke var en figur af storpolitisk betydning. Det er således tankevækkende, at den engelske gesandt i København i sine indberetninger hverken nævner hans død eller begravelse.

Sammensværgelse mod Tordenskiold selv

De små sammensværgelsesteorier er knyttet til modstanderen, Stäel von Holstein. I 1925 udsendte den norske orlogskaptajn Olav Bergersen sin banebrydende biografi om Tordenskiold: *Viceadmiral Tordenskiold*. I denne den første videnskabelige Tordenskioldbiografi fremsatte han en sammensværgelsesteori med Stäel von Holstein i hovedrollen som morder og begge sekundanter samt en del andre som medvirkende. Denne teori udbyggede han i 1963 med yderligere dokumentation. Stäel von Holsteins hensigt skulle ifølge Bergersen være, at Tordenskiold offentligt udtalte sig mod den syvhovede slange og falskspillere og derfor var en trussel mod Stäel von Holsteins erhverv. Derfor planlagde han allerede i Hamburg at myrde Tordenskiold og rejste efter ham til Hannover med det formål at provokere ham til en duel på kårder. Tilstedeværelsen af indflydelsesrige svenskere gjorde det muligt at kamufflere et mord som en duel. Tordenskiolds sekundant Münchhausen var impliceret i komplottet ved at være med til at få Tordenskiold til at vælge kårder i stedet for pistoler, skont han var ekspert i at skyde med pistoler og en middelmådig fægter, og på duelmorgenen tale ham fra at tage sine pistoler med. Takket være disse bedrageriske manøvrer blev duellen udkæmpet med ulige våben, hvor Tordenskiold havde en lille pyntekårde mod Stäel von Holsteins en meter lange kårde.

Denne teori er ikke så usandsynlig som de andre, men næppe korrekt. Det er forkert, at Stäel von Holstein rejste efter Tordenskiold til Hannover. Indberetninger fra den danske legationssekretær Jessen siger ganske klart, at Stäel von Holstein havde været i Hannover i noget tid for Tordenskiolds ankomst. Desuden er der ikke tegn på, at Tordenskiold for selskabet den 9. november udtalte sig mod hverken den syvhovede slange eller falskspillere. Hvad angår selve udførelsen af »mordet«, så ville det være ganske dristigt af den nærsynede Stäel von Holstein at antage, at det ville lykkes ham at få skarpskytten Tordenskiold til at duellere på kårder, når denne som udfordret havde ret til at vælge våben.

Kolds beretning

Centralt i alle sammensværgelsesteoriene er antagelsen om sekundanternes medskyld og de ulige våben. Von Münchhausens søn var den senere så berømte »lognebaron«, hvis bedrifter som bekendt inkluderede at løfte sig selv op ved håret og flyve på en kanonkugle ind i en belejret by. Det er kuriøst, men det bør vel ikke lægges von Münchhausen til last, at hans på dette tidspunkt ikke engang et år gamle søn skulle

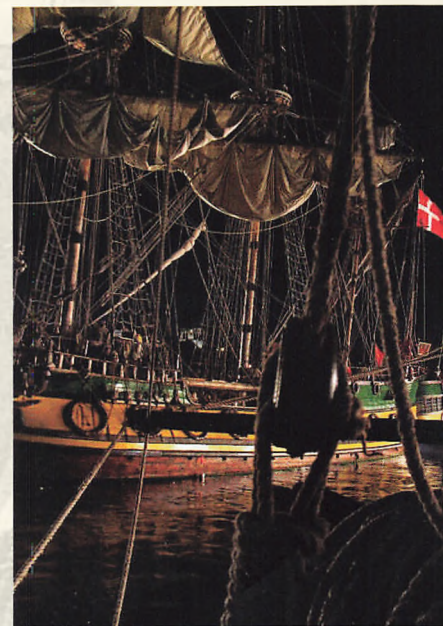
gøre navnet Münchhausen synonymt med løgnehistorier. Mere kød er der på mistanken mod Stäel von Holsteins sekundant André Sicre. Han var en fransk officer, der som generaladjutant for Frederik af Hessen, senere konge af Sverige, var en af de hovedmistænkte for at have snigmyrdet Karl 12. i december 1718. Når dertil lægges et slibrigt hof, så er det ikke mærkeligt, at mange har fundet omstændighederne mistænkelige. Men sammentræf og mistænkelige omstændigheder kan pege på en sammensværgelse, men bør om muligt støttes af motiv og positive udsagn fra samtidige kilder. Her har en beretning fra Tordenskiolds tjener Christian Nielsen Kold stået i centrum for sammensværgelsestilhængerne.

Kolds beretning er aftrykt i den for Tordenskiolds ry meget vigtige biografi, som blev udgivet af den historiske forfatter Caspar Peter Rothe 1747-50: *Forsøg til navnkundige Danske Mænds Livs og levnets beskrivelse. Andet stykke, inneholdende Ped. Tordenskiolds omstændelige Livs og Heldte-levnets beskrivelse*. For at få oplysninger om Tordenskiolds liv og levned skrev Rothe til en række personer, som havde kendt ham, og flere af deres svar er aftrykt i biografien. Det gælder også Kolds, som kaster et meget dårligt lys over Münchhausen og, uden at sige det direkte, tydeligt peger på en sammensværgelse. Da Münchhausen tidligt om morgenen den 12. november (i Kolds beretning står mærkeligt nok den 20. november) dukkede op i Tordenskiolds lejlighed for at hente ham, sagde han til Tordenskiold, at Stäel von Holstein ikke ville dukke op, for han havde hørt, at han i nattens løb havde forladt Hannover for at rejse til Hamburg. Men som Münchhausen sagde, så måtte Tordenskiold jo vise sig på duelstedet. Kold berettede, at han søgte at afholde Tordenskiold fra at tage til Gleidingen, fordi han vidste, han ikke havde tålmodighed til at kæmpe med en kårde. Men Münchhausen gentog, at Stäel var rejst, og da Kold ville pakke Tordenskiolds pistoler, så insisterede både Tordenskiold og Münchhausen på, at det var unødvendigt.

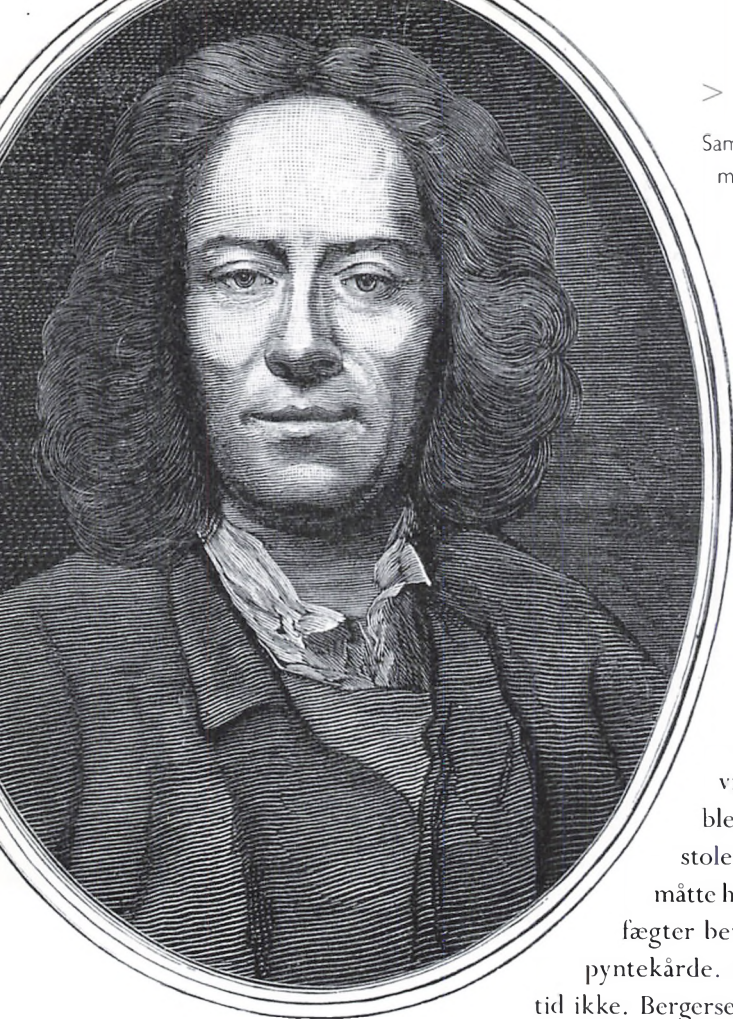
Tordenskiold og Kold sad i en chaise, som sandsynligvis var en tohjulet hestevogn med plads til to personer, mens Münchhausen var til hest. Gleidingen er omkring 15 km. syd for Hannover, og Kold berettede, at Münchhausen undervejs red i forvejen, og da de var tæt på Gleidingen, vendte han tilbage og berettede, at Stäel alligevel var dukket op. Her er der en lille udveksling mellem Tordenskiold og Münchhausen:

»Er han! Svarede *Tordenskiold*, da var det ilde jeg ikke lod tage mine Pistoler med, at jeg kunde have gjort Endelighed med hennem! Ja! svarede *Mynnichhausen*, I kand sagte give Stahl et lidet Stød med Kaarden, saa har det en ende, og siden *Stahl* er en tyk og incommode Mand, saa har det ingen fare.«

De springer af vognen, og også her er Münchhausens opførsel suspekt. Han forhindrer Kold i at give Tordenskiold sin kårde, idet han hævder, den er for stor for ham, og for duellen går i gang, bliver Kold afvæbnet af Münchhausen med assistance fra en anden tilstedeværende. Tordenskiolds kårde er en lille galanterikårde, og han er selvfølgelig forsvarslos over for Stäels en meter lange og tunge kårde, så meget mere som obersten er en mere erfaren fægter. Efter Tordenskiolds død følger den mareridtagtige sekvens, hvor Kold oversmurt af Tordenskiolds blod med hjælp fra kusken og en tjeneste-

En del sejlskibe indgår i Tordenskiold-dagene. Her ses kopien af den russiske fregat *Shtandart* fra 1703. Det er 34,5 meter langt og har et sejlareal på 900 kvadratmeter. Hjemmehørende i Skt. Petersborg. Foto: Morten Tolstrup.

>

Samtidigt stik af Tordenskiolds kam-
mertjener Christian Kold.

dreng må lofte ham ind
i vognen, og afvist ved
grænsen søge ind i Sei-
lers værtshus i Rethen.
Kold understregede, at
han blev efterladt ene på
valpladsen, og at Mün-
chhausen øjeblikkeligt
forsvandt.

Så sagen er klar, ikke?
Et øjenvidne har utvetydigt
vist, hvorledes Tordenskiold
blev lokket til at lade sine pi-
stoler blive hjemme, og i stedet
måtte han stille op mod en erfaren
fægter bevæbnet med kun en solle
pyntekårde. Så enkelt er det imid-
tid ikke. Bergersen og andre har efter min
mening lagt alt for stor og ukritisk vægt på Kolds

beretning, fordi den er skrevet af et øjenvidne. Det springer i øjnene, at der er logiske
brist i beretningen. Ved en duel aftales våben i god tid. Det fremgår ikke af Kolds
beretning, hvilke våben, der er aftalt, men alle andre kilder siger samstemmende,
at det er aftalt at kæmpe på kårder. Så der var ingen som helst grund for Torden-
skiold til at tage sine pistoler med. Man aftaler ikke at slås på kårder, hvorefter en
af duellanterne tager sine pistoler med for det tilfældes skyld, at han har glemt den
rigtige kårde. Sekundanternes hverv var bl.a. at sørge for, at våbnene var ens, og
Tordenskiold går selvfølgelig ikke ud med et underlegent våben, fordi hans sekundant
har glemt det rigtige.

Her kan vi inddrage de andre kilder til begivenheden, og der er ganske mange.
Der er næppe nogen dansk duel, der er bedre belyst. Vi har samtidige aviser, de tre
gleidingske bonders beretning, Staëls egen beretning, den danske legationssekretærs
rapport, en anonym dansk indberetning, en svensk indberetning måske skrevet
af André Sicre, og mange år senere talte den danske rejsende Klevenfeldt med en
fransk fægtemester ved navn Congedis, som hævdede at have overværet duellen.
Alle disse er udgivet, og selv fandt jeg på en kombineret studierejse til Hannover
og pilgrimsfærd til duelstedet i Gleidingen på byarkivet en kronike om Hannover
påbegyndt 1723 af Johann Heinrich Redecker: *Historische Collectanea von der Königl.
n. und Churfürstl.n. Residentzstadt Hannover auch umher liegenden uralten grafschafte*. Her

var der en to siders beretning om duellen. Ingen af disse kilder bare antyder, at der var tale om andet end en normal duel. Ingen af dem omtaler hverken en sammensværgelse eller, at der blev kæmpet med ulige våben. Detaljer er forskellige, men på dette punkt er de samstemmende. Den danske legationssekretær Jessen skriver i sin første indberetning, at der skal kæmpes med pistoler, hvorefter han i et efterskrift giver resultatet af duellen, og at der blev kæmpet på kårder. Alle andre indberetninger tager for givet, at der kæmpes på kårder. Duellen var en offentlig affære med en snes tilskuere, og det må anses for usandsynligt, at ulige våben var blevet accepteret eller ladet ubemærket. Og så må vi ikke glemme, at vi har at gøre med Peter Wessel Tordenskiold, sejrherre i utallige bataljer, Ville han blot lade sig manipulere til at gå ud på valpladsen med en pyntekårde? Man har søgt at redde teorien om de ulige våben ved at henvise til obduktionsrapporten, hvor der omtales et tre fingre bredt sår. Der er imidlertid ingen grund til at hæfte sig for meget ved en i huj og hast gennemført obduktion, og hvis man endelig vil forklare det brede sår, så kan det skyldes, at våbnet på vej ud af kroppen udvidede indgangssåret. En anden og mere nærliggende mulighed er, at begge parter kæmpede med brede og lange kårder. Tordenskiolds kårde eller pallask blev faktisk fundet i Tyskland for nogle år siden, og man ville selvfølgelig gerne have, at det er det våben, han brugte ved duellen. Under alle omstændigheder er den en kraftig sag 87,6 cm.

Pålideligheden i Kolds beretning

Men hvad skal vi så stille op med Kolds beretning? Lyver han? For at få svaret på det spørgsmål må vi se på selve hans beretnings oprindelse. Den er skrevet til Rothes Tordenskioldbiografi, hvis første bind udkom i 1747. Kold skriver altså et kvart århundrede efter begivenheden, hvor han har haft tid til at tænke og grue over de forfærdelige begivenheder, som han ikke kunne forhindre. Det er en misforståelse at tro, at den menneskelige hukommelse blot er et lagerrum, hvor minderne ligger uforstyrret og uændret. Tværtimod bearbejder og ændrer vi fortløbende vores minder. Det er konstateret, at folk kan huske ting, som de ikke har oplevet. Derfor kan vi ikke regne med, at Kold husker begivenhederne korrekt, blot fordi han var der. En biperson vil ofte rykke sig selv ind i centrum af begivenhederne, og her har Kold ubevidst lavet den mareridtagtige duelmorgenen om til en historie om helten, der forrådes, og hvor han selv har rollen som den trofaste tjener, der forgæves søger at redde sin herre mod fjendernes anslag.

Det er heller ikke sikkert, at beretningen i sin nuværende form udelukkende stammer fra Kold. Den er aftrykt med anførselstegn i Rothes biografi, som om det er et direkte citat, men Rothe er i forvejen under stærk mistanke for at pynte på Tordenskiolds liv. Mange af de gode historier om Tordenskiold stammer fra Rothes værk, og Olav Bergersen påviste i 1925, at der ikke er dokumentarisk belæg for dem. Vi kan ikke sammenligne med Rothes originalmanuskript, da det ikke eksisterer mere, men der er en anden udgave af rapporten, som viser visse forskelle i forhold til Rothes udgave. Den udkom den 8. september 1818 i den norske avis *Det Norske Nationalblad* under titlen *Admiral Tordenschiolds Duel-historie. Et Bidrag til Men-*

Tordenskiolds pallask, som muligvis blev brugt ved duellen. I dag i privat eje. Fotografi fra *Våbenhistorisk Tidsskrift* 2-1999.

- > *neske-Kundskab. Af en officiel Rapport fra hans daværende Kammertjener Johan Kold.* Derfor kaldes denne udgave nogle steder den officielle rapport, om end relationen mellem Rothes udgave og denne er ganske uafklaret. En sammenligning mellem de to udgavers versioner af de indledende skridt til duellen er oplysende. Afsnit, som findes i Rothes version, men ikke i 1818-rapporten, er i kursiv.

Kolds rapport. 1818 version:

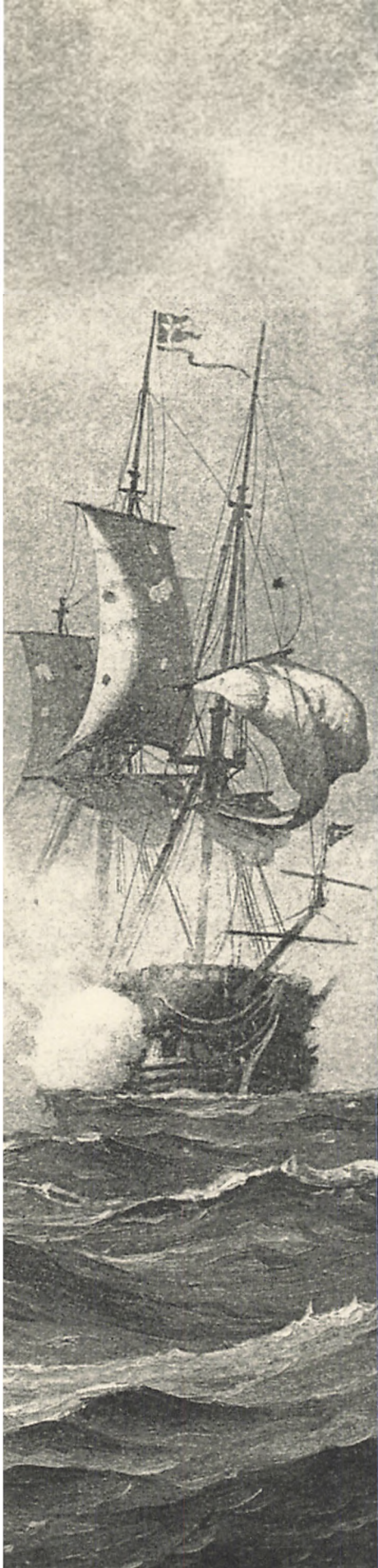
»Derpaa kom Münchhausen og en anden, som jeg ikke kiendte, hen, tog mig ved begge Arme og holdt mig saaledes fast. Det første udfald Stahl gjorde...«

Kolds rapport. Rothes 1747 version:

Derpaa kom Mynnichhausen tog mig ved Armen og trekkede mig tilbage, og en anden Persohn, tog mig ved den anden Arm, og holdte mig saaledes fast. *Imidlertid dette passerede trekkede Stahl sin Kaarde, som var en af de lange Svenske Kaarder, og Tordenskiold tillige sin, som var en liden Galanterie-Kaarde.* Det første udfald Stahl gjorde...«

Det er usikkert, om 1818 versionen er en forkortet udgave af den originale, eller om Rothe har forbedret på Kold. Hvis det sidste er rigtigt, så kan vi faktisk se, hvorledes det er sket. I 1746 udgav Tycho Hofman et værk om Griffenfeld, Adeler og Tordenskiold under titlen *Portraits Historique des Hommes Illustre de Dannamark*. For dramatisk effekt beskrev han, hvorledes Stahl angreb rasende med sin lange kårde, og måske har Rothe efter at have læst i Kolds beretning, at Tordenskiolds kårde var lille, konkluderet, at der kæmpedes med ulige våben. Under alle omstændigheder må teorien om de ulige våben forkastes i betragtning af de andre kilders tavshed og det usandsynlige i, at Tordenskiold, sekundanterne og tilskuerne havde gået med til det.

Hvad så med Münchhausens mistænkelige adfærd før, under og efter duellen? Her må vi gøre os klart, at en duel var en ritualiseret affære mellem høje herrer, hvor en tjeners hverv bestod i at bestille hestene til næste morgen. Faktisk er de mest overbevisende dele af Kolds beretning der, hvor han tydeligvis ikke har forstået, hvad der foregik. Münchhausen afvæbner ham og holder ham fast, fordi andre ikke må være bevæbnede under duellen, og han har vidst, der er fare for, at han blander sig. Det bekræftes af, at Kold selv beretter, at Tordenskiold råbte til ham, at han skulle holde sig væk for ikke at gøre ham skam. Det er meget muligt, at han blev ladt tilbage på valpladsen med den døde Tordenskiold, mens Münchhausen styrtede ind til byen, men det kan snarere forstås som en arbejdsdeling, hvor Kold tog sig af den døde, og sekundanten sikrede hans ejendele. Da den danske legationssekretær Jessen modte op i Marktstrasse for at opgøre Tordenskiolds ejendele, var lejligheden forseglet med Münchhausens segl. Det er grunden til, at Münchhausen var til hest. Vognen var reserveret til en eller begge duellanter, sårede eller døde, og selv skulle han være mobil for at kunne stille Tordenskiolds ejendele under sin beskyttelse.

En fair duel

Konklusionen må være, at duellen efter al sandsynlighed udelukkende skyldtes skænderiet og Tordenskiolds efterfølgende gennembankning af Stael von Holstein, og den er gennemført helt efter reglerne. Jeg må dog gøre det forbehold, at det er muligt, at Tordenskiold blev lokket til at kæmpe på kårder i stedet for pistoler, idet man har sagt til ham, at der blot ville være tale om en skinduel. Men det er langt fra sikkert, at Stael von Holstein ønskede at dræbe Tordenskiold. Efter det forløbne måtte han udfordre Tordenskiold, skønt han løb den risiko, at søhelten valgte pistoler, og Tordenskiold kunne ikke andet end at modtage udfordringen. Han har valgt kårder, som i tiden blev anset for at være langt mere sikre end pistoler, og hvor det var muligt for duellanterne at tilføje hinanden et mindre sår, hvorefter begges ære var genoprettet. Skildringerne af duellen gør det umuligt at afgøre, om Stael von Holstein søgte at dræbe Tordenskiold. En mulighed er, at han har regeret automatisk på Tordenskiolds angreb med en riposte, som Tordenskiold har sprunget ind i.

Sammensværgelser overalt

Tiden er til sammensværgelsesteorier. De går fra de relativt uskadelige (Elvis er ikke død) til de groteske og onde (4.000 jøder fik aftenen før 11. september en opringning om ikke at møde på arbejde i World Trade Center). Der er et helt modkulturmiljø, hvor nynazister, radikale muslimer og new age folk kan enes om eksistensen af sammensværgelser, hvor hovedmændene er jøder, frimurere og CIA. Inden for populærhistorie bliver esoterisk historie og *secret histories* med uundgæelige indslag af sammensværgelser mere og mere populære, og som allerede nævnt er Dan Browns *Da Vinci Mysteriet* udsprunget af hele denne tradition. Der er nogle fællestræk inden for populærhistoriske sammensværgelsesteorier, som også genfindes i teoriene omkring Tordenskiolds død.

Olav Bergersen og andre har gennemanalyseret Kolds beretning for alle spor efter en sammensværgelse og onde hensigter fra von Münchhausens side. De har sprunget det vigtigste led over, nemlig en analyse af beretningen oprindelse, ikke mindst affærdigelsestidspunktet i forhold til begivenheden og en afbalancering af kilden i forhold til andre kilders udsagn. Det er typisk for sammensværgelsesteorier, at de bruger kilder, der er meget sene i forhold til begivenheden, ignorerer andre, og stoler alt for meget på den menneskelige hukommelse.

Tvivlsomme argumentationskæder: Bergersen opstillede en teori om Stael von Holsteins beslutning om at myrde Tordenskiold, som kræver en række heldige sammenfald for at lykkes: at han kan provokere Tordenskiold til et skænderi og slagsmål, at han kan få andre til at lokke Tordenskiold til at vælge kårder, at han kan få Münchhausen over på sin side, at Münchhausen kan manipulere Tordenskiold til at kæmpe med ulige våben. Ingen af disse forudsætninger er særlig sandsynlige, og hele kæden bliver derfor meget usandsynlig.

At der til en stor virkning må være en stor årsag. Man vil ikke acceptere tilfældigheder. Det virker usandsynligt og urimeligt, at en psykisk ustabil tidligere marineinfanterist kan myrde USAs præsident. Men en analyse af begivenhederne i Dallas

> viser, at Lee Harvey Oswald efter al sandsynlighed var morderen, og at han gjorde det på egen hånd. Sammensværgelsesteoriene omkring Kennedy mordet hviler i udpræget grad på den omtalte brug af meget sene udsagn, ubalanceret kildeanvendelse og lange argumentationskæder, der hele tiden er på nippet til at bryde.

Når vi afbalanceret betragter Tordenskiolds død, så finder vi næppe en sammensværgelse, men et tragisk eksempel på, hvorledes tidens æresbegreber med tragisk uundgåelighed førte fra et skænderi i et palads til en blodig død på en ensom eng neden for en tysk landsby.

Dan H. Andersen er ph.d. og forfatter

DAN H. ANDERSEN

MANDSMOD OG KONGEGUNST

En biografi om Peter Wessel Tordenskiold

Aschehoug

TORDENSKIOLDDAGENE

I Frederikshavn har man siden 1998 arbejdet med Tordenskiold. Byen, der under Store Nordiske Krig hed Fladstrand, udgjorde hans eneste base uden for København. Tordenskiolddagene tager udgangspunkt i 32 breve Tordenskiold skrev »Til Ankers v. Fladstrand« o.l. i året 1717. Det er således en levendegørelse af byens historie. Det væsentlige heri er de store konvojer, der udskibes fra Fladstrand mod Norge samt det store angreb mod Göteborg maj 1717. Hvert år mødes op mod 1.000 deltagere fra forskellige historiske grupper. En del sejlskibe indgår i Tordenskiolddagene. Mange af billederne i artiklen er venligst stillet til rådighed af deltagere i Tordenskiolddagene. Man kan læse mere herom på www.tordenskiold.dk

Dan H. Andersen har udgivet den meget roste *Mandsmod og Kongegunst*. En biografi om Peter Wessel Tordenskiold.

DE SLESVIGSKE HERTUGER

Fra omkring 1200 har der eksisteret hertuger af Sønderjylland eller Slesvig. Sønderjylland er dermed den eneste del af det nuværende Danmark, hvor andre fyrster end den danske konge har regeret i længere tid. Hertugerne har spillet en helt afgørende rolle i landsdelens og hele Danmarks politiske historie, og de har sat sig markante kulturelle fingeraftryk bl.a. gennem deres slotte. Denne bog er den første samlede fremstilling af hertugernes historie. De enkelte hertug-huse behandles hver for sig i følgende kapitler:

- hertugerne af Abels slægt og det schauenborgske hertughus
- de danske konger som hertuger af Sønderjylland
- Junker Christian og hertug Hans den Ældre i Haderslev
- hertugerne af Gottorp
- hertug Hans den Yngre
- hertugerne af Sønderborg
- hertug Christian og hertugtiden på Ærø
- hertugerne af Nordborg
- de ældre glücksborgske hertuger
- hertugerne af Pløn

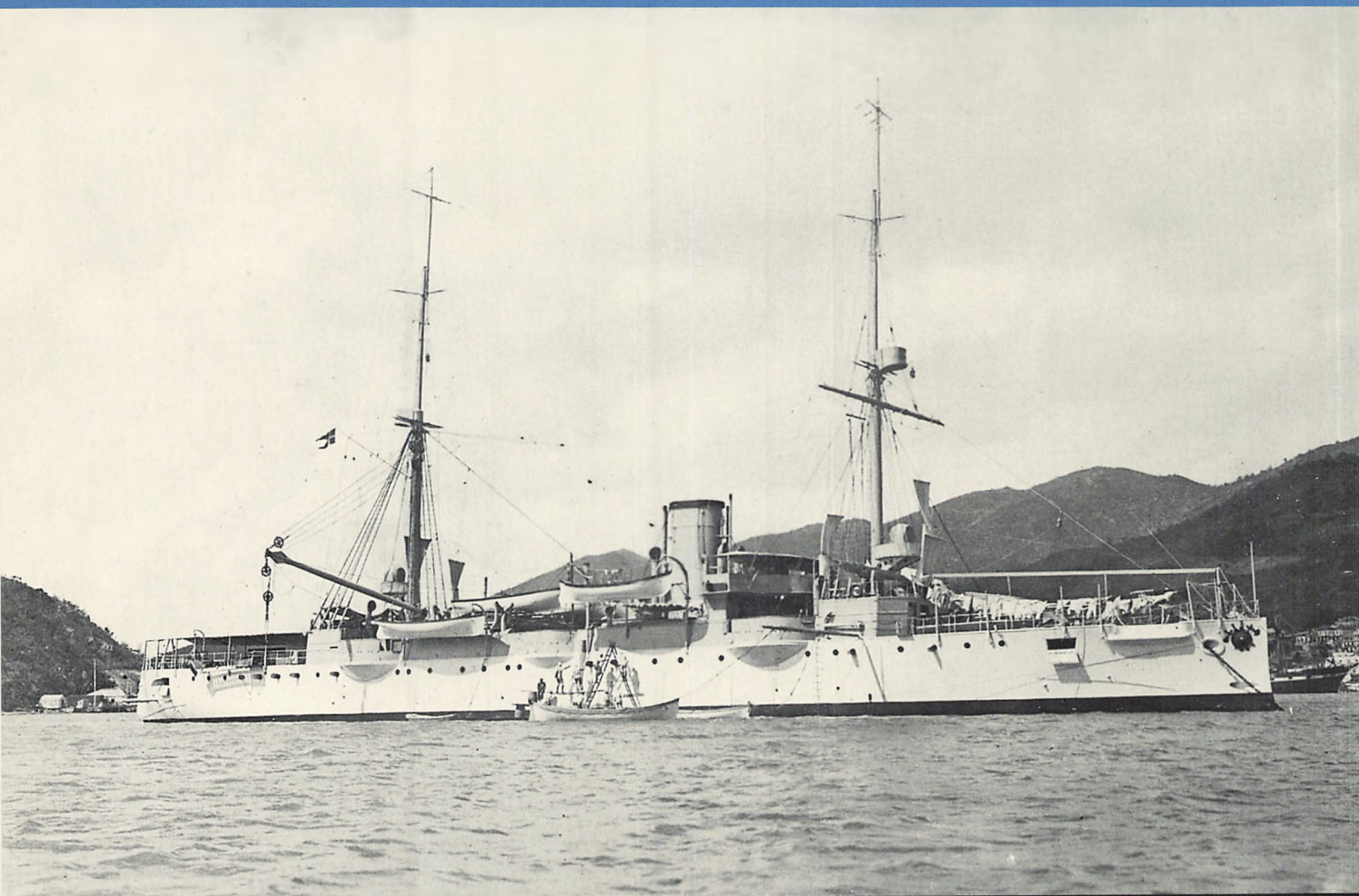
- hertugerne af Augustenborg
- huset Beck og de yngre glücksborgske hertuger

Kapitlerne er forfattet af de førende specialister på området. Bogen er redigeret af Inge Adriansen, Lenart S. Madsen og Carsten Porskrog Rasmussen. Den er illustreret med op mod 200 billeder, de fleste i farver, heraf mange sjældne. Den er udstyret med et stort antal stamtavler, kort, oversigter og faktabokse. Bogen er på ca. 400 sider inkl. litteraturliste og tysk sammenfatning. **Prisen i boghandelen er 348 kr., men abonnenter på Siden Saxo kan indtil den 1. juli 2006 få bogen for 248 kr. plus porto og ekspedition.** Den kan bestilles hos **HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND**, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, evt. via e-mail hssdj@hssdj.dk eller på telefon 74624683.

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND udgiver talrige andre bøger om landsdelens spændende historie samt tidsskrifterne **Sønderjyske Årbøger & Sønderjysk Månedsskrift**, ligesom foreningen arrangerer rejser og foredrag. Medlemskab med begge tidsskrifter fås for kun 285 kr. årligt.

Jürgen Ovens: Hertug Adolf på Gottorp afslår i 1448 tilbuddet om den danske trone til fordel for sin søstersøn Christian af Oldenburg. Ca. 1665. Frederiksborgmuseet, dep. på Sønderborg Slot.

I ORKANENS

– Orlogsskibet Valkyriens togt til
Dansk Vestindien 1915-1917

ØJE

På baggrund af et omfattende dagbogs-, erindrings- og billedmateriale efterladt af besætningen har det været muligt at kaste nyt lys over orlogsskibet Valkyriens togt til Dansk Vestindien i 1915-1917. I artiklen gives et indblik i både besætningens oplevelser og de politiske problemstillinger, der omgav togtet.

SIGNE TROLLE GRONEMANN OG RIKKE VINDBERG

Valkyrien for svaj ud for Christiansted.
Foto. Mårtensen (Dansk Vestindisk selskab: DVI)

SIDEN SAXO NR. 4, 2005

Da Valkyrien 10. november 1915 om morgenen lagde ud fra Flådens leje i København, herskede der mildest talt rod ombord. Skibet var blevet udrustet med proviant, kul og ammunition i al hast og i øsende regnvejr. På dækket lå sække med kul, og under dæk var provianten ikke stuvet ordentligt af vejen. Sjældent er et orlogsskib kommet af sted i en sådan forfatning.

Grunden til hastværket blev i offentligheden forklaret med, at man fra Dansk Vestindien havde modtaget en anmodning om militærassistance. Telegrammet, der var afsendt af forvalteren på plantagen La Grange på St. Croix, lod i oversat form:

»Hamiltons agitation blevet farlig. Anbefaler kraftigt regeringen sender krigsskib to hundrede mand hurtigst muligt. Sikre problemer. Konsul telegraferet for amerikansk krigsskib imens«

>

21

> Det, telegrammet henviste til, var, at der var røre blandt de sorte landarbejdere, som i efteråret 1915 under ledelse af David Hamilton Jackson var begyndt at organisere sig i en arbejderbevægelse. Set med nutidens øjne forekommer dette måske ikke som et så alvorligt problem, at det ligefrem nødsagede assistance fra et dansk krigsskib og dets militære besætning. Men dels var arbejderbevægelsen en ny organisation i Dansk Vestindien, og dels var samfundsopbygningen stadig præget af de uligheder, der var skabt, for slaverne blev frigivet i 1848. Der eksisterede store økonomiske forskelle mellem hvide og sorte indbyggere, og de hvide var nervøse for, at den sorte landarbejderbefolkning ville gøre oprør, eller hvad resultatet ville blive, hvis de indledte en strejke. De frygtede tabet af den værdifulde sukkerhost og konsekvenserne af at give de sorte landarbejdere en større politisk indflydelse. Blandt de mest konservative indbyggere fandtes stadig den opfattelse, at det var bedst for kolonien og dens indbyggere, hvis de hvide administrerede samfundet. De så de sorte som godmodige med et intelligensniveau som børn, men samtidig lunefulde og i deres første indskyldelses vold. Sorte mennesker, mente man, havde brug for en stærk hånd til at fore og lede dem, fordi de ikke selv kunne tage vare på deres egne interesser. Mange plantageejere og forvaltere mente således, at det vestindiske samfund ville gå til grunde uden et håndfast hvidt kolonialt styre.

Beslutningen om at sende Valkyrien af sted blev taget af forsvarsminister Peter Munch, udenrigsminister Erik Scavenius og finansminister Edvard Brandes på baggrund af

Togtet kom til at gøre et stort indtryk på besætningen, og mange valgte at skrive dagbog undervejs eller huske tiden i deres erindringer efter hjemkomsten. Her beskrives dagligdagen ombord på krydseren, mødet med den fremmede vestindiske kultur og frustration og afmagt, efterhånden som togtet trak ud. Foto: Georg Hansen (DVI)

telegrammet, og for disse oplysninger var bekræftet fra officiel side på øerne. Dette virker som et stort skridt at tage på et så usikkert grundlag. For at finde hele årsagen til Valkyriens afsendelse skal man dog også søge en del bredere. Situationen i Danmark i 1915 gjorde nemlig, at telegrammet fra St. Croix ramte ned i et virvar af politiske, sikkerhedsmæssige og forsvarsrelaterede problemfelter, der betød, at spørgsmålet om forholdene på de Dansk Vestindiske Oer havde rækkevidde og gennemslagskraft langt videre, end man umiddelbart skulle forestille sig.

Krigen i Europa

Under 1. Verdenskrig var Europa opdelt i to blokke: På den ene side de såkaldte centralmagter Tyskland og Ostrig-Ungarn i folgeskab med Tyrkiet og Bulgarien og på den anden, *Ententen*, bestående af Rusland, Frankrig, England i selskab med Serbien og senere Italien, Japan og fra april 1917 USA.

I dette stormagtsopgør skulle Danmark forsøge at navigere. Hvordan dette bedst kunne gøres, var der selvfølgelig meget delte meninger om i landet. Spørgsmålet om, hvordan Danmark bedst kunne klare sig gennem krigen, afgjordes i bund og grund af, hvordan landet skulle forholde sig til Tyskland, der udgjorde den altdominerende trussel. Blandt danskerne var der en udpræget antitysk holdning, idet nederlaget fra 1864, hvor Danmark mistede Sønderjylland, stod som et åbent sår i landets selvforståelse og nationale selvværd. Faktum var blot, at Danmark ved krigsudbruddet var fuldstændig i Tysklands vold, og at det kunne vise sig nok så farligt at give udtryk for disse antityske holdninger. Landet havde ikke andre muligheder end at erklære sig neutralt, hvilket alle stottede. Men samtidig stod det klart, at der var forskellige måder at varetage og håndhæve denne neutralitet, da den kunne vægtes mere eller mindre til tysk side. Dette blev diskuteret ivrigt i landet, hvor også den nationale ære og stolthed for mange var væsentlige bevæggrunde, når der skulle tages stilling.

Salget af Dansk Vestindien

Da regeringen blev orienteret om telegrammet, havde de Vestindiske Oer været på dagsordenen blot nogle få dage tidligere. Årsagen var en fornyet amerikansk henvendelse angående et muligt salg af øerne til USA. Overvejelser om at sælge øerne var ikke noget nyt. Lige siden ophævelsen af slaveriet i 1848 havde et salg stået som en potentiel mulighed, og Danmark havde haft flere forhandlingsrunder med USA. Senest var dette foregået i 1902, hvor parterne var blevet enige om, at øerne skulle overdrages til USA for 5 mio. dollars. Salget blev dog ikke gennemført, fordi forslaget faldt, da det skulle til afstemning i Landstinget.

Der var to overvejende grunde til modstanden mod salget. For det første mente man, at det krænkede den nationale stolthed at sælge dansk territorium, og for det andet var der store forventninger til, at Panamakanalens åbning i 1914 ville medføre en opblomstring i handelen. Der var derfor stadig store finansielle interesser knyttet til øerne og i visse finansielle kredse vilje til at foretage betydelige investeringer.

Kulkvinderne på havnen ved Charlotte Amalie fascinerede alle ombord. Hver gang Valkyrien skulle have fyldt sine brændstofdepoter med kul, holdt mandskabet øje med kulkvindernes sære og støjende opførsel, når de med rank ryg gik i række frem og tilbage mellem kulbunkerne og skibet.
Foto: Mårtensen. (DVI)

>

Det vestindiske samfund bød på mange eksotiske indslag, når man var en ung dansker, der aldrig før havde sat sine fødder udenfor Danmark. Alle detaljer blev studeret: De forskellige befolkningsgruppers livsførelse, de eksotiske dyr og planter samt dyrkning og produktion af sukker. Havet gav mulighed for en kold dukkert i varmen under landlov, men rummede også sit eget liv. Især fangsten af en stor haj, gjorde stort indtryk på mandskabet.
Foto: Edmund Jönsson (DVI)

I 1915 var situationen ændret, og da regeringen modtog den officielle henvendelse 29. oktober drejede overvejelserne sig i mindre grad om økonomi og forholdene på øerne, men mere om det rent sikkerhedspolitiske. I den amerikanske henvendelse var der nemlig en slet skjult trussel, der gik på, at hvis øerne ikke blev overdraget, kunne amerikanerne finde det nødvendigt selv at bemægtige sig dem.

Men hvorfor den overvældende interesse for de tre små øer? For USA havde øerne en militær strategisk betydning. Havnen i Charlotte Amalie på St. Thomas var en af Caribiens bedste. USA havde ikke selv brug for den, idet man tidligere havde grebet militært ind i Caribien og derfor var i besiddelse af Puerto Rico ganske tæt på St. Thomas og af Guantanamo-basen på Cuba. USA ønskede derfor ikke øerne som et led i en offensiv strategi, snarere præventiv, idet de ønskede at undgå, at andre kom i besiddelse af dem. Hvis Tyskland besatte Danmark, hvilket ikke på nogen måde var utænkeligt, ville øerne komme under tysk herredømme, og dette kunne USA aldrig tillade. Det stred imod Monroedoktrinen, ifølge hvilken USA ikke ville tillade nogen europæisk magt at øge sine besiddelser på den vestlige halvkugle.

Sagen blev droftet på et ministermøde 1. november 1915, og tilsyneladende var der bred enighed om, at Danmark burde skille sig af med øerne. Den store frygt var, at enten Tyskland eller USA ville besætte øerne. Skete dette, ville Danmarks neutrale status være umulig. For lige meget om man valgte at forholde sig passivt militært eller forsøgte at forsvare besiddelserne, ville det blive opfattet som at tage stilling i stormagtskonflikten. Hvis Danmark skulle bevare sin neutralitet, så regeringen

intet andet valg end at sælge øerne.

Spørgsmålet gik derfor ikke på, hvorvidt øerne skulle sælges, men snarere hvordan salget skulle gennemføres. I dette spørgsmål indgik der flere overvejelser. På den ene side var det altafgørende, at salget skulle ske hurtigt. Regeringen ventede, at det blot var et spørgsmål om tid, før USA trådte ind i krigen. Et neutralt land kunne ikke gennemføre et salg af territorium til en krigsførende part, uden at også dette ville blive betragtet som at tage parti. Dernæst skulle forhandlingerne med USA foregå i al hemmelighed, indtil den eksakte aftale var på plads. Dette grundede selvfølgelig også i overvejelser om den nationale sikkerhed. Til sidst skulle aftalen om salget være spiselig for Rigsdagen og den danske befolkning.

Telegrammet om de mulige uroligheder på St. Croix havde indflydelse på disse

Marinesoldater på patrulje under udstationering i Frederiksted. For soldaterne var tiden i land den bedste på hele turen. Der var færre arbejdsopgaver end på skibet, man var tættere på begivenhederne og havde god kontakt til lokalbefolkningen. Foto: Rigsarkivet.

overvejelser. Problemet bestod i, at uanset om urolighederne var reelle eller ej, kunne de bruges som en undskyldning for USA til at intervenere på øerne. For regeringen var dette grund nok til at sende Valkyrien af sted. Om der så var oprør eller ej, var i virkeligheden mindre væsentligt. Efter at Valkyrien var lettet fra Københavns red, fortsatte regeringen forhandlingerne med USA i yderste hemmelighed.

Strejke i det tropiske paradys

Valkyrien ankom 8. december og lagde til ved byen Charlotte Amalie på St. Thomas. Her fjernt fra Danmark vejrede det danske flag, og de sorte indbyggerne kaldte til sofolkenes store overraskelse besætningens medlemmer for »landsmænd«. Velkomsten på St. Thomas var en stor oplevelse. Skibet blev modt af frugtsælgere med eksotiske frugter og børn, der dykkede efter de monter, mandskabet kastede ud i den dybe havn. Landgangskompagniet og orkestret marcherede i land og blev modt af jublende og dansende sorte. Sikke et sted man var ankommet til. Palmerne svajede i vinden, og solen varmede. Ingen af mændene fortrod ved første møde med øerne, at de havde valgt eller var blevet overflyttet til at gøre tjeneste langt fra Danmarks kulde og Europas krigsmarker.

Men scenen var også sat for mere alvorlige oplevelser. Stemningen var ikke helt ligeså god på St. Croix, og det var her, mandskabet skulle stå sin første prøve. Valkyriens opgave som stationsskib bestod i at stå til rådighed for guvernementet og yde militær støtte ved eventuelle uroligheder. Landgangskompagniet var i løbet af de første uger efter ankomsten flere gange i land for at markere skibets tilstedeværelse. Marinesoldaterne marcherede især i nærheden af plantager, hvor det var kendt, at arbejderne lavede problemer. Derved demonstrerede militæret sin magt, og fronterne blev trukket op.

Arbejdernes strejke blev indledt 21. januar, og en stor del af Valkyriens mandskab var inden da blevet placeret på kasernerne i de to byer Christiansted og Frederiksted på St. Croix. Konflikten blev yderligere skærpet, da arbejdsgiverne påstod, at strejken var iværksat på ulovligt grundlag og satte arbejderne ud af de huse, de boede på plantagerne. Omkring 4.500 mennesker flyttede til de to byer, og frygten for uro blev større. Den måned, strejken varede, var der en anspændt stemning i befolkningen, men strejken forløb forholdsvis fredeligt med kun enkelte ildspåsættelser, som hurtigt blev nedkæmpet. Efter svære forhandlinger lykkedes det at nå et kompromis, hvor arbejdernes løn blev forhojet. Derpå blev arbejdet genoptaget fra den 1. marts.

En frustreret besætning

Efter strejken fulgte en lang begivenhedsløs periode for mandskabet ombord på skibet. Dagenes sneglede sig af sted med sædvanlige arbejdsopgaver og vedligeholdelse af skibet. Skibet tog station skiftevis ved St. Croix og St. Thomas, men opgaver og arbejdsgang ombord på skibet vekslede ikke stort. Skibet skulle fungere, og mandskabet skulle være klar til en eventuel udrykning.

Der var dog forskel i skibets officielle opgaver ved de to stationer. Ved St. Thomas >

Et af de faste og meget upopulære elementer i de menige besætningsmedlemmers hverdag var tøjvasken. Man vaskede tøj to gange om ugen, mandag og torsdag. Tøjet lagdes oftest i blød dagen inden i store baljer med saltvand og soda. På selve dagen fik man i en pøs udleveret lidt ferskvand med sæbe. På billedet ses mandskabet henslængt på dækket. Efter endt tøjvask var lidt afslapning sikkert også tiltrængt. Foto: Mårtensen (DVI)

- > krævede to internerede tyske dampere og handelen med kul opsyn. Især franske krigsskibe på patrulje kom forbi med jævne mellemrum for at tage bestik af situationen. Her lå Valkyrien som en forsikring om, at man kontrollerede farvandet omkring øerne, opretholdt neutraliteten og ikke samarbejdede med tyskerne. Ved St. Croix lå skibet som en støtte for militæret i land. Skibets tilstedeværelse skulle berolige den hvide befolkning og virke dæmpende på landarbejdernes eventuelle trang til at skabe uroligheder.

Der kom flere gange meddelelser om tegn på uro på St. Croix, mens Valkyrien lå ved St. Thomas. Alle gange viste det sig at være falsk alarm, og mandskabet ombord havde efterhånden ikke meget tilovers for den følsomme hvide befolkning, som lod sig skræmme så let.

Hvor besætningen i starten havde været begejstret over de mange nye oplevelser i det tropiske klima, ændredes stemningen efterhånden som varmen og manglen på reelle opgaver fik tag i mandskabet. Skibets ophold ved øerne ville tilsyneladende

ingen ende tage, og da forhandlingerne med USA var hemmelige, kunne mandskabet ikke forstå, hvorfor skibet skulle forblive så længe ved øerne, eftersom strejken for længst var sluttet. De bevarede dagbøger viser, at der ombord på skibet udviklede sig en stemning i stil med den uvisse venten, der hersker i en stor orkans centrum. Man fik efterhånden mistanke om, at Valkyriens situation var afhængig af begivenheder uden for Dansk Vestindien, men hvad der ventede, og hvad resultatet ville blive, fandt mandskabet intet svar på.

Selvom befalingsmændene søgte at holde mandskabet i form og til ilden gennem fodboldkampe, kampsejladser og skydeøvelser, bredte der sig en slov og sløset stemning ombord. Mange mistede appetitten, blev syge, og skibets omkring 500 straffesager vidner om, at rigtig mange også blev ligeglade med moralen ombord. Straffesager for ikke at lystre ordre, at møde for sent efter landlov eller møde i beruset tilstand voksede i antal, efterhånden som togtet trak ud.

Stemningen skulle sågar have givet mandskabet anledning til mytteri, hvis man skal tro Georg Hansen, som var fyrboder ombord. Ifølge hans beretning skulle skibets chef Henri Konow have truet med at skyde dele af mandskabet, hvis de ikke makkede ret. Årsagen var tilsyneladende, at mandskabet i et telegram ønskede at anmode forsvarsministeren om aflosning efter at have ligget et år ved øerne. En af grundene til, at et telegram kunne skabe så meget postyr, var, at ledelsen ombord havde fået ordre på, at mandskabet hverken måtte skrive hjem om forholdene på øerne eller sende kritiske beskrivelser af forholdene ombord. Mandskabet havde heller ikke tilladelse til at henvende sig til pressen. Dette skyldtes de specielle og omtålelige udenrigspolitiske forhold omkring togtet. Man var nervøs for, at indholdet kunne blive opfanget af de forkerte, fordi krigen havde medført en omfattende kontrol med post og telegrafering.

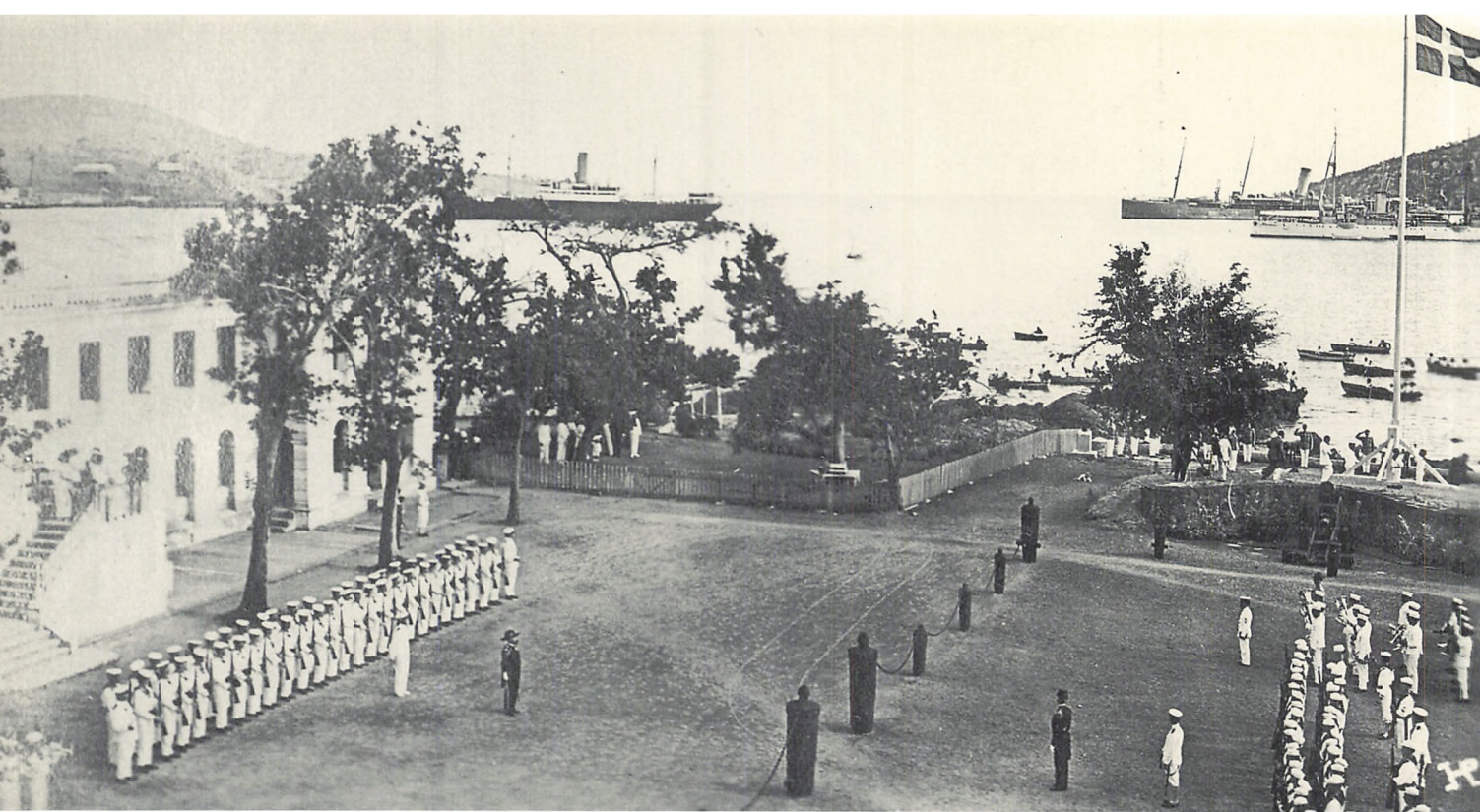
Selvom ingen andre af besætningen nævnte denne episode, og den derfor muligvis er et eksempel på en god »somanthistorie«, var stemningen ombord meget anspændt. I julen 1916 kastede dele af besætningen maling, flasker og andet skrald ned i underofficersmessen og ramte flere, som måtte have sendt nye uniformer hjemmefra. Den menige del af besætningen var af den opfattelse, at befalingsmændene ikke havde fornemmelse for deres frustration, og de søgte herved at vise deres utilfredshed. Men Konows rapporter hjem til Marineministeriet vidner om, at han var bevidst om mandskabets situation og selv anmodede om, at ministeriet burde finde en løsning på problematikken enten ved at sende aflosning eller trække skibet hjem.

Salg og hjemrejse

Salget af øerne til USA var blevet forsinket af, at regeringens hemmeligholdelse af salget over for oppositionen havde medført en indenrigspolitisk krise. Årsagen til dette var, at der i løbet af sommeren 1916 var begyndt at florere rygter om et

Orkansæsonen varslede ændringer i mandskabets rutiner ca. et halvt år efter strejkens ophør. Perioden mellem 25. juni og 25. oktober regnes for at være orkansæson ved De Dansk Vestindiske Øer. Året 1916 blev ingen undtagelse. Den 9. oktober passerede en orkan direkte henover øerne. Med orkanen fulgte omfattende ødelæggelse af især af huse og øernes infrastruktur. Foto: Rigsarkivet.

> muligt salg. Finansminister Brandes og udenrigsminister Scavenius havde direkte adspurgt benægtet alt om et salg blot få uger inden, salgsplanerne blev offentliggjort. Dette, mente mange, såede alvorlig tvivl om ministrenes troværdighed, og i pressen startede en ophedet debat, der endte med at trække sagen i langdrag. I lobet af sensommeren var fokus ikke længere på øerne, men på en helt anden problematik. Sagen handlede i bund og grund om, at de øvrige partier krævede indsigt i udenrigspolitikken; noget den radikale regering og især udenrigsministeren var stærke modstandere af. Oppositionspartierne så en chance for bringe regeringen i miskredit, og Venstre argumenterede for, at der skulle udskrives folketingsvalg, da de håbede, det ville bringe dem til magten. Losningen på problematikken blev at afholde en folkeafstemning om salget af øerne, og danskerne stemte for salget. Den 31. marts 1917 blev øerne overdraget til USA.

Da Valkyrien igen ankom til Danmark, havde besætningen været af sted i halvan-det år. Men selvom dagbøgerne blev fyldt med hverdagsproblemer og frustrationer, efterhånden som togtet trak ud, levner både de og de senere erindringer ingen tvivl om, at mandskabets så deres oplevelser på togtet som noget ganske særligt.

Man kan læse mere om mandskabets oplevelser og opfattelser af livet i Dansk Vestindien i bogen »I orkanens øje – Valkyriens togt til Dansk Vestindien 1915-1917«, som udkom i efteråret 2005 på Dansk Vestindisk Selskab – Poul Kristensens Forlag.

Signe Trolle Gronemann og Rikke Vindberg er begge cand.mag. i historie og har begge i flere perioder været tilknyttet Rigsarkivet

Overdragelsen 31. marts 1917. Det danske flag på vej ned af flagstangen på havnen i Charlotte Amalie, St. Thomas. De danske marinesoldater fra Valkyrien ses på to rækker til venstre i billedet og de amerikanske soldater til højre. I baggrunden ses Valkyrien længst til højre. Foto: Mårntensen (DVI)

>

Menig Einar Johansen har her tydeliggjort, hvordan det tropiske klima satte sine spor på mandskabets fysik. En menig får her behandlet en byld på et ømtåleligt sted. Det øvrige mandskab følger ivrigt og interesseret med. Handels- og Søfartsmuseet.

LANDBOHISTORISK SELSKAB

Udgiver af litteratur og kilder om landbobefolkningens og landbrugets historie

SENESTE TITLER:

Morten Stenak: *De inddammede landskaber*

Lise Gerda Knudsen: *Pesten grasserer!*

Christian Larsen (udg.): *Eske Brock med egen bandt.*

Eske Brocks dagbøger 1604-22

Asbjørn Thomsen: *Uægte børn og ugifte forældre – udstodte eller integrerede?*

Palle Ove Christiansen: *Landsbyliv*

Henrik Vensild: *Bondegårde i Skast Herred 1636-1760 – deres byggemåde og indretning.*

AF KOMMENDE TITLER:

Peter Henningsen: *I sansernes vold – bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark* (disputats)

Bodil K. Hansen: *Familie- og arbejdsliv på landet ca. 1870-1900*

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT (tidligere Bol og By)

Seneste tema:

fødevareforsyning
1900-1950.

Kommende nummer
2005,2 udkommer januar
2006

Landbohistorisk Tidsskrift
2005.1

Bliv medlem af

LANDBOHISTORISK BOGKLUB

– få rabat på tidsskriftet og bøgerne

SE NÆRMERE OM BØGERNE OG BESTIL DEM PÅ WWW.LANDHIST.DK

Kære Spørgkasse!

Undertegnede har, uden positivt resultat, søgt oplysning om orlogsflagets specielle farve. Er der en begivenhed eller årsag til flagets, i øvrigt meget smukke, røde farve? Tak for et godt blad.

Med venlig hilsen
Jens Veilmark, Jerslev

Svar:

Orlogsflagets farve er ganske rigtigt en nuance mørkere end den almindelige dannebrogsrøde farve, som anvendes til civile flag. Det lader til, at flaget har haft denne mørkere nuance siden 1700-tallet. Der findes ingen egentlige officielle bekendtgørelser eller indstiftelsespapirer angående farven. Flåden fik ganske vist sit første flagreglement i 1696 men her anføres intet om den røde farves nuance.

Det er uvist, hvorfor flaget har denne farve. Om det var fordi, det var en dyrere, fornemmere og mere holdbar farve, eller om det var for, at man kunne skelne danske orlogsskibe fra maltesiske fartøjer i Middelhavet, eller om der findes en helt tredje forklaring er uvist.

I forskellige Flagreglementer fra 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet ses flagets farve omtalt med forskellige ord såsom »højrød«, »dybrød« »kraprød« og »orlogsrød«. I dag er den mest præcise betegnelse nok »orlogsrød«. Det var overraskende sent, flagets farve blev standardiseret, det skete i 1981, hvor Statens Konfektion fik lavet en standard efter det flag, der ved flådens sækning 29. august 1943 blev bjærget fra skoleskibet Ingolf i Store Bælt. Dengang var farvekoden »193u«.

Flag med den orlogsrøde farve anvendes primært på Søværnets fartøjer. Søværnets landinstitutioner flager med almindelige dannebrogsrøde flag. Før i tiden var alle flag af bomuld, men det anvendes ikke længere, og den nye standard er polyester. Her er angivet de specifikationer, der anvendes i dag.

Specifikationer iflg. Dansk Standard,
DS 359:2005:

Materiale: 100 % polyester
Rivstyrke: Mindst 76 Newton i klædetrådene,
mindst 62 Newton i skudtrådene
Vægt: 130-175 gram pr. kvadratmeter
Farve: Orlogsrød, pantone 194 C, tilsvarende
ca. RGB: #992135

Andre institutioner anvender i dag den orlogsrøde farve – også på land. Firmaet A.P. Møller/Mærsk har tilladelse hertil, hvilket ses ved hovedsædet ved Toldboden, og dronning Ingrid anvendte indtil sin død på Amalienborg et kongeflag i den orlogsrøde farve, formodentlig som et minde om hendes afdøde mands kærlighed til søen og orlogslivet. Et uautoriseret og komplet misforstået signal sendes med de orlogsrøde flag ved Admiral Hotel i Toldbodgade, som ingen adkomst har til at flage med denne farve.

Som et kuriosum kan bemærkes, at der ved en enkelt lejlighed er blevet flaget med et sort dannebrog med hvidt kors. Det var på Holmen i 1746 i anledning af Christian d. 6.s død.

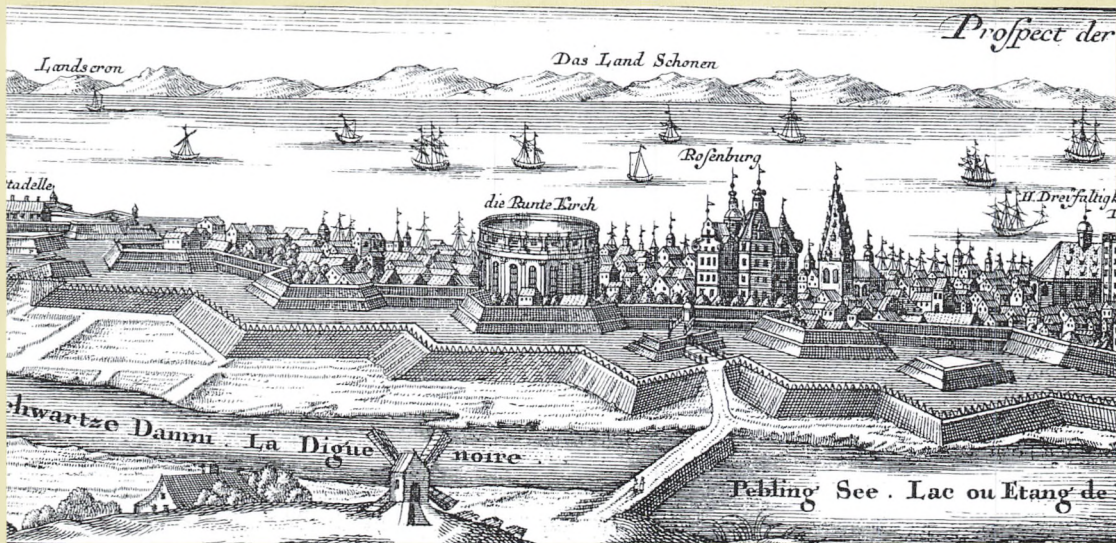
Venlig hilsen
Jakob Seerup, museumsinspektør,
ved Orlogsmuseet og Tøjhusmuseet

Hvad var Sankt Annæ Rotunda?

Under læsning af SIDEN SAXO 3-2005 artiklen 'Fra Trinitatis Kirkes Krypt til Assistens Kirkegård', af Jakob Seerup, hvori »Runde Kirke« bliver nævnt, rinder et gammelt spørgsmål mig i hu. Blev Christian 4.s »Rotunda-Kirke« aldrig påbegyndt? Hvis den blev påbegyndt, er der så noget synligt tilbage?

På forhånd tak.

Jens Veilmark, Jerslev

Her ses den ufærdige Sankt Annæ Rotunda i et kortudsnit fra Pufendorffs værk om Karl 10. Gustavs krige og Københavns belejring 1658-1659. Det kgl. Bibliotek.

Svar:

Trods voldsom pengemangel efter den mislykkede indgriben i Trediveårskrigen iværksatte Christian 4. i 1640 et bygningsværk af enorme proportioner. Sankt Annæ Rotunda skulle være en ny stor pragt-kirke for flådefolket i det nyligt anlagte Nyboder, og inspirationen fra den i folkemunde 'trinde kirke' kom antageligvis fra de utallige afbildninger af templet i Jerusalem.

Arbejdet blev påbegyndt i 1640 under ledelse af overbygmester Leonhard Blasius. Kirken skulle ligge på arealet mellem Volden og Rigsgade, bag Sølygades Kaserne og være en spektakulær nabo til Rosenborg Slot. Kirken målte 63 meter i diameter og var, trods den endnu manglende kuppel, nået omtrent 16 meter i vejret i 1648, hvor Christian 4. døde, og hvor arbejdet derefter gik i stå. Kirken stod i en årrække ufuldendt, og den blev bl.a. afbilledet under stormen på København i 1659. Efter krigen manglede man både materialer og likvider til færdiggørelsen, og det blev besluttet helt at opgive byggeriet. Man sprængte derfor murværket i luften og flyttede byggematerialet til Kastellet.

Sankt Annæ Rotunda bestod af et stort tolvkantet murværk som sammen med 24 ydersøjler eller 'stræbepiller' og 23 mindre, indre søjler i to cirkler skulle bære et stort kuppelhvælv. Murværket var mellem søjlerne præget af en række høje, buede dørpartier. I 1650'erne blev der i øvrigt anlagt en kirkegård ved siden af den ufuldendte kirke. Sankt Annæ kirkegården benyttedes helt frem til pestepidemien i 1711 og i nogle år derefter af Holmens Sogn.

Ved byggeriet af Danmarks Tekniske Højskoles faciliteter på Sølygade fandt man enkelte søjledele tilhørende Sankt Annæ Rotunda, men ellers er der i dag intet tilbage af kirken.

Med venlig hilsen
Ole Magnus Mølbak Andersen,
redaktør, Siden Saxo

Spørgsmål til spørgeskassen kan sendes som e-mail: omma@ra.sa.dk eller som almindeligt brev til:
Siden Saxo – Spørgeskassen
Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9
1218 København K

» Eske Brock medt egen handt «

Eske Brok er utvivlsomt en af renæssancens mest kendte herremænd, hvilket i høj grad skyldes hans ni bevarede dagbøger, der giver et godt indblik i en højadelig godsejers dagligdag i 1600-tallets begyndelse. Især har hans kors, der skulle angive størrelsen af hans rus, sikret ham et varigt minde.

CHRISTIAN LARSEN

Historikeren L.S. Vedel Simonsen skrev i 1840'erne, at dagbøgerne gav »en yderst tro og pålidelig skildring af hin tidsalders adel i almindelighed, dens karakter og kulturgrad, dens huslige færd og dens daglige levemåde.« Og Brok var intet mindre end »sin tidsalders udtrykte billede« – en gedigen adelsmand fra årene omkring 1600, »der i det hele taget hverken udmærkede sig ved større dyder eller større laster end sin stands samtidige og altså hverken var over eller under sin tidsalder eller sin stands kulturudvikling i samme, men derfor også med en desto større troskab udtrykte karakteren af sin tidsalders adel i almindelighed, og således også fortjener at skildres som et mønster på samme [...]«.

Født ind i højadelen

Eske Brok blev født på det sjællandske gods Vemmetofte juleaften 1560. Hans forældre var Lave Brok og Margrethe Bille, som tilhørte den godsrige del af adelen. Faderen ejede ud over Vemmetofte også Gammel Estrup i Nørrejylland. Allerede >

Eske Brock. Maleri ca. 1612 tilskrevet Laurids Andersen Riber. *Gammel Estrup*.

> som femårig mistede Eske sin far, der faldt i Den Nordiske Syvårskrig, og kort tid efter døde også lillebroderen Jens. Eske voksede derfor op sammen med moderen og storbroderen Niels på Vemmetofte. Da Eske blev 14 år, blev han sammen med Niels sendt ud på den obligatoriske udlandsrejse, og i årene 1574-1578 studerede han i Strasbourg. Eske fortsatte studierne forskellige steder i Tyskland, inden han vendte hjem for at overtage Gammel Estrup i 1580.

Til trods for, at Eske Brok havde gennemført længerevarende studier i udlandet og tilhorte en højadelig slægt, valgte han at leve som privatmand i de næste 16 år. Men heller ikke fra regeringens side blev han tilbudt nogen lensmandspost. Det var Brok selv lidt skyld i, fordi han hverken ønskede at gøre tjeneste i Danske Kancelli eller som hofjunker, hvilket i stigende grad blev forudsætningen for at blive rigsråd eller lensmand. Brok gik derfor også sammen med 70 andre højadelige for at protestere til rigsrådet over at være udelukket fra de givtige len ved Frederik 2.s begravelse i juni 1588.

Året efter, den 6. juli 1589, giftede Eske Brok sig med Christence Viffert (1561-1624), datter af rigsråd Axel Viffert og Anne Lindenov. Selvom Viffert havde været kammerjomfru hos enkedronning Sofie i ti år, blev brylluppet ikke holdt på Københavns Slot, men derimod på Køge Rådhus, og gav i øvrigt anledning til en påtale fra regeringens side. Nogle dage efter brylluppet fik lensmand over Københavns Len, Ditlev Holck, ordre til at undersøge, om der var danset ved brylluppet, for så der var tale om en overtrædelse af Frederik 2.s bryllupsreces fra 1586 med risiko for en bøde på 1.000 daler. Det ses ikke, om Brok måtte betale bøden.

Christian 4.s trofaste rigsråd

I formynderregeringens tid (1588-1596) var rigsrådet blevet reduceret fra 20 til kun 12 medlemmer. Desuden stod embederne som kongens kansler og rigshofmester ubesatte. En af Christian 4.s første handlinger som konge blev udnævnelsen af en række nye regeringsmedlemmer: Christian Friis blev kansler og rigsråd, mens Christoffer Walkendorff udnævntes til rigshofmester. Dertil kom otte nye (og forholdsvis unge) rigsråder, heriblandt Eske Brok, der 10. juni kunne aflægge ed som rigsråd. Samtidig fik de nye regeringsmedlemmer tildelt len, hvor Brok fik det nørrejyske Dronningborg. Dermed havde Brok opnået den position, han blot otte år tidligere mente uretfærdigt at være udelukket fra.

Igennem hele sit liv nærrede Eske Brok stor respekt for Christian 4., der i dagbøgerne altid omtales som »Kongelig Majestæt«, og Brok blev en af kongens trofaste rigsråder. Han mente, at man skyldte sin herre og konge sømmelig underdanighed og respekt. Og derfor undlod han også at kritisere kongen alt for åbent, når han mente, at kongens politik, specielt forholdet til udlandet, var forkert. Christian 4. forstod at værdsætte denne trofasthed. Der herskede et fortrinligt forhold mellem kongen og Brok, der fik en lang embedsperiode på Dronningborg tæt på sine egne godser, og Brok kunne hente finansiel støtte i den kgl. kasse til godsopkøb.

I rigsrådet gjorde Eske Brok især sin indflydelse gældende på det udenrigspolitiske område. Han udarbejdede mange af rådets afgørende betænkninger over udenrigs-

Eske Brocks dagbøger. Den opslåede dagbog er fra 1604.
Foto: Hans Bjørn.

politiske forhold, og han var hyppigt anvendt af kongen som udsending. Allerede i 1601-1602 sendtes han som gesandt til Rusland, han deltog i det vigtige dansk-svenske grænsemøde i Flakkesjöbäk i 1603, og han var 1612-1613 en af fredsforhandlerne efter Kalmarkrigen. Selv i 1624, hvor Brok var 64 år gammel og svagelig, ville kongen nodig undvære Broks erfaring og forhandlerevner.

Vorherre bevares

Blandt rigsrådernes andre opgaver var hvervet som medlemmer af landets øverste domstol, Kongens Retterting, der blev afholdt på de årlige herredage. I sin kalender har Eske Brok noteret de mere opsigtsvækkende sager, hvor adelige var involveret, således herredagen i Horsens 1609. Her blev Albret Skeel 25. januar dømt til døden for overlagt mord på fogeden Niels Jensen Varde, der havde været Skeels modpart i en retssag: »Den 27. blev Albret Skeels hoved på Horsens torv afhugget.«

I årene 1599, 1604, 1610 og 1622 var Eske Brok med kongen i Bergen i Norge for at pådømme rettertingssager. Mest kendt er nok Broks deltagelse i herredagen i Bergen i juli 1604, hvor der i lobet af blot fem dage blev sat i alt 15 kors. Festlighederne kulminerede den 20. juli: »Den 20. var Kongelig Majestæt og vi andre borgmester og råds gæst udi rådhuset. †. Siden samme aften kom vi udi byen, var både til Jørgen Friis og til Mogens Goye ††††. Libera nos Domine [Vorherre bevares].« Dagen derpå har Brok ikke noteret noget i dagbogen, og man kan forestille sig, at der har været stille på Bergenhus Slot.

Dronningborg Slot (markeret 1-3) i Randers var tidligere byens Gråbrødre Kloster, men blev i 1551 omdannet til enkesæde for Christian 3.s dronning Dorothea. Efter dronningens død i 1571 blev det embedsbolig for den lokale lensmand. Slottet blev revet ned i begyndelsen af 1700-tallet. Kopperstik fra Peder Hansen Resen: Atlas Danicus 1677.

Lensmand på Dronningborg

Broks dagbogsoptegnelser handler dog først og fremmest om det, der lagde beslag på størstedelen af hans tid: lenet, godset og familien. Ved sin udnævnelse til rigsråd fik han som nævnt tildelt Dronningborg Len tæt på sine egne godser. Brok fik Dronningborg som genantlen, der i modsætning til et regnskabslen gav et større afkast til lensmanden. I 1608 blev lensmandsgenanterne (embedslønnen) omregnet til penge, og Broks genant vurderedes da til 2.623 daler. Han blev kun overgået af Steen Brahe på Kalundborg Slot (3.037 daler) og Manderup Parsberg på det store og særdeles givtige Ålborghus (3.356 daler).

Blandt lensmandens opgaver var først og fremmest forvaltningen af det lokale krongods, hvortil kom skatteopkrævning, tilsyn med kobstæderne og det lokale retsvæsen. Endvidere havde han den øverste militære myndighed i lenet. Endelig hørte det til hans pligter at fremskaffe oplysninger om lokale forhold eller afgive indberetninger af mere generel karakter til centraladministrationen, forestå adeliges dødsboer og værgemål, besigtige gods i forbindelse med kronens mageskifter, undersøge klager over andre lensmænd osv.

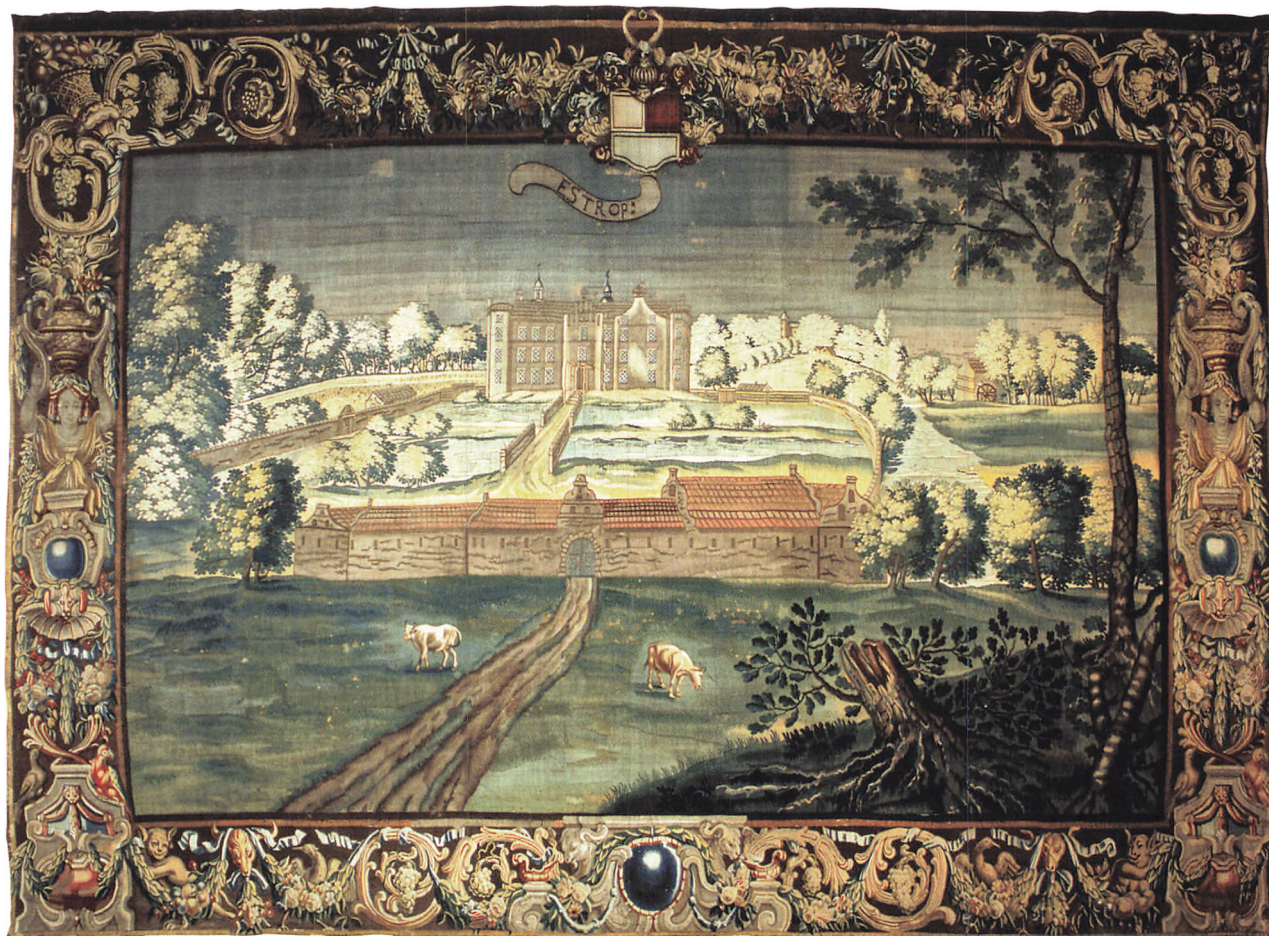
I Eske Broks dagbøger møder man en række af disse forskelligartede opgaver. I 1617 ønskede Christoffer von Gersdorff at mageskifte med kongen, og i marts var Brok sammen med adelsmændene Christen Holck, Laurids Ebbesen Ulsen og Knud Gyldenstjerne »udi marken og en part af godset beså. Samme

dag var bønderne på begge sider hos os og deres ejendom og landgilde ved oprakte fingre og helgens ed bekende.« Fire år tidligere, i oktober 1613, havde Brok været på Silkeborg Slot sammen med Manderup Parsberg for at undersøge den klage, som kronbønderne havde indgivet over lensmand Christen Holck, »og var mest klammer [snak og sludder] bønderne havde klaget.«

Storgodsejer

Brok benyttede 1580'erne og 1590'erne til bl.a. at opkøbe gods, som skulle blive hans store lidenskab. Dette fremgår tydeligt af rostjenestetaksationerne: 1587 1.560 tønder hartkorn, i 1609 2.184 tønder, 1614 3.120 tønder, 1617 3.432 tønder, og i 1624 var hans samlede godsmasse nået op på 8.424 tønder hartkorn fordelt på otte herregårde og små 1.000 fæstegårde. Denne store godsmasse affødte præsten Jacob Fabricius' kendte bemærkning om Brok, at »når han vil rejse fra Jylland til Norge, kan han hver nat ligge på sit eget gods.«

Brok begyndte med at tilbagekøbe de dele af Gammel Estrup, der var gået over til andre slægter. Dernæst opkøbte han alle fæstegårde omkring Gammel Estrup, så han i 1625 var enejer af Gammel Estrup og alle gårdene i omegnen. Hustruen

Gobelin af Gammel Estrup ca. 1690.
Gammel Estrup, foto: Tonny Hald.

Christence Viffert bragte det skånske Alnap med ind i ægteskabet, og i 1595 arvede han Vemmetofte efter moderen.

Derefter kastede han sig over andre godser, og tiden var ham i høj grad behjælpelig. En landbrugskrise i begyndelsen af 1600-tallet betød, at mange adelige måtte supplere godsindtægterne med lån, ofte til en høj rente. Mange endte stærkt forældede og måtte sælge ud af deres godser for at tilfredsstille kreditorerne. Dette gav gode vilkår for godsspekulanter som Brok, der ligesom andre af samtidens store godsspekulanter med forkærlighed kastede sig over forarmede adelslægter eller adelsenker. Hertil kom, at Brok kunne finansiere sine godsopkøb med lån i den kgl. kasse på gode vilkår – og måske endda bedre, end hans konkurrenter kunne opnå på lånemarkedet.

Eske Brok var en traditionel storgodsejer, der i høj grad levede af fæstebondernes afgifter, hovedsagelig i form af korn. På hovedgårdene var godsdriften derimod centreret om studeavl, og i dagbøgerne kan vi følge Broks oksneproduktion. Han havde naturligvis øje for oksnenes værdi, og mange oksne blev erhvervet som betaling for >

Christence Viffert. Maleri ca. 1612
tilskrevet Laurids Andersen Riber.
Gammel Estrup.

solgte varer, som boder for lovovertrædelser, som indfæstning eller som gebyr for udnævnelser. Således modtog Brok i april 1613 fra Peder Knudsen i Langeskov og fra Laurids Poulsen i Stubdrup »for sandemandsbrevet [...] at forskaffe af Kancelliet to gode oxen til Skt. Mikkelsdag.« I januar 1617 var gebyret steget til tre gode oksne.

Hovedparten af oksnene blev købt hos bonderne, som om efteråret solgte deres 5-6-årige stude til Brok, så disse kunne sættes på stald fra omkring Mikkelsdag (29. september) til 1. marts. Om foråret kom opkøberne, der hentede kvæget og bragte det til det store kvægmarked i Wedel vest for Hamborg. Denne proces kan man følge i dagbogen for 1622, hvor Brok i dagene 11.-13. marts noterede, at købmænd fra Hamborg, Vejle og Århus afhentede købte staldoksnene. Forårets salg af oksne indbragte ham over 2.000 daler.

Familiefaderen

Som tidligere nævnt blev Dronningborg Slot Brok-familiens hjem i næsten 30 år, og der er ingen tvivl om, at familien fandt sig godt tilpas på slottet. Når Brok kom hjem fra en længere rejse, noterede han i dagbogen: »Den allermægtigste Gud være lovet, som os alle fra ulykke bevaret har.« Igennem dagbøgerne er det muligt at få indblik i hverdagslivet, hvad enten det drejer sig om familien, husholdningen, gæster eller Broks yndlingsbeskæftigelse: Jagt.

Blandt Broks hyppige gæster finder man bl.a. Oluf Rosensparre, som synes at have været en af Broks gode venner. De var jævnaldrende, var begge kommet i rigsrådet i 1596, og på Sjælland var de naboer: Brok ejede Vemmetofte, Oluf Rosensparre Vallo. Desuden var Rosensparre i årene 1602-1610 lensmand på Mariager Kloster, ikke langt fra Randers. Blandt de andre gæster var Eske Broks fætter Eske Bille, der i årene 1610-1619 var lensmand på Mariager Kloster, svigerinden Margrethe Viffert på Gammel Viffertsholm nord for Mariager og – efterhånden som dotrene blev gift – svigerisønnen Jørgen Skeel, Tyge Brahe og Frands Lykke og sikkert også børnebørnene.

Som mange af sine standsfæller var Brok en ivrig jæger, og selv i 1619, hvor han da var en ældre mand (59 år), moder vi

ham på jagt. Dagbøgerne vrimler med notitser om jagtoplevelser, især om efteråret, der var årets store jagtsæson. Således fangede Brok i løbet af september-december 1608 42 ræve og 29 harer, hvilket må siges at være en temmelig god fangst. Ofte drog Brok på jagt med venner og bekendte, og mange gange afsluttedes en god jagt i festligt lag, hvilket gav anledning til et eller flere kors i dagbogen.

Netop disse kors, der angiver rusens størrelse, er nok hovedgrunden til, at Eske Brok huskes i dag: »ham med korsene« er en ofte hørt bemærkning, når talen falder på Brok. Der er flest kors i dagbøgerne 1604-1609, hvor Brok var i begyndelsen af 40'erne. I 1604 satte han 24 kors (3 x 3 kors og 1 x 4 kors), i 1608 32 kors (2 x 3 kors) og i 1609 20 (2 x 3 kors). Når man kommer til de sidste dagbøger, aftager de store drikkegilder, og der er færre kors – således kun fem i 1622 – men da var Brok også omkring de 60. Korsene er en Brok-specialitet, som man ikke genfinder hos periodens øvrige dagbogsskribere og hans helt egen måde at give udtryk for sine præstationer ved bordet.

LITTERATUR

Eske Broks dagbøger befinder sig i hans privatarkiv i Rigsarkivet. Dagbogen er udgivet af forfatteren: »Eske Brock medt egen handt... Eske Broks dagbøger 1604-1622«, Landbohistorisk Selskab 2005. 291 s.

Slægtens sidste mand

I deres sandsynligvis lykkelige ægteskab fik Eske Brok og Christence Viffert otte børn, syv piger og en dreng: Anne, Anne og Sofie, »hvilke Gud straks i barndom har henrykt,« Jytte (1595-1640), Margrethe (1596-1615), Lauge (1597-1619), Birgitte (1601-1639) og Lisbeth (1603-1652). Forældrene sørgede for, at dotrene blev godt gift: Jytte med senere rigsmarsk Jørgen Skeel, Birgitte og Lisbeth hhv. med storgodsejerne Tyge Brahe og Frands Lykke. Margrethe blev forlovet med Steen Rosensparre, der faldt i Kalmarkrigen, og få år senere døde hun kun 19 år gammel. Størst lid havde Brok naturligvis sat til sønnen Lauge, der skulle føre slægtens navn og besiddelser videre, og derfor må sønnens uventede død havde ramt ham hårdt. Brok blev – ligesom venen Oluf Rosensparre – sin slægts sidste mand.

Dermed gik et profeti fra 1580'erne i opfyldelse, som historikeren Chr. Brasch har viderebragt. En dag, hvor Eske Brok gik på markerne ved Vemmetofte, fløj der en hat hen foran hans fødder, og han bad sin tjenstedreng tage den op. Da tjenstedrengen tog hatten på, blev han usynlig, og det samme skete for Brok, da han selv tog hatten på. Brok vendte derefter hjem til Vemmetofte. Kort tid derefter kom der en dreng og bad om sin hat, som han ville betale 100 dukater for. Og drengen lovede, at Brok aldrig skulle mangle børn og disse aldrig penge. Da Brok mente, at det var rimelig betaling, og han gav hatten til drengen. Men da drengen gik ud af døren, råbte han til Brok: »Du skal dog ikke efterlade dig sønner, men blot døtre.«

I 1620'erne mærkede både Eske Brok og Christence Viffert, at de blev ældre. Da var de begge i begyndelsen af 60'erne. Især Lauges død synes at have taget hårdt på Christence Vifferts helbred, og 3. marts 1624 døde hun, 63 år gammel. Brok selv var svagelig fra efteråret 1622, hvor han måtte hidkalde doktor Peder Iversen fra Viborg, fordi han var blevet »fluks ilde tilpas«, og da han i januar-februar 1623 »var på den rejse med Hans Majestæt udi land Braunschweig ham nogen svaghed påkom.« I de følgende år blev Brok svagere og svagere, og 22. december 1625 »ved fire slet om aftenen, i hans kære børns og andre godtfolks nærværelse« døde Brok, næsten 65 år gammel. Med sig i graven fik Brok slægtens våbenskjold som tegn på, at slægtens mandslinje var uddød. En æra var slut.

Christian Larsen
er cand.mag. i historie og arkivar ved Rigsarkivet

B O G N Y T

Hans Christian Bjerg og Ole Louis Frantzen:
Danmark i krig

Politikens Forlag, 2005. 400 s. 299 kr.

En beskrivelse af Danmarks militærhistoriske udvikling gennem 500 år – fra Slaget ved Visby i 1361 til Slaget ved Helgoland i 1864. Læseren bringes på tæt hold af flere end 40 slag, som danske hære og flåder har udkæmpet på land og til søs. Bogen er rigt illustreret med fotografier, malerier og kort, der giver overblik over både slagmarkerne og den udenrigspolitiske sammenhæng.

Anders Enevig:
Fakta om Elvira Madigan og Sixten Sparre

Wisby & Wilkens, 2005. 199 s. 248 kr.

En biografi om linedanserinden Elvira Madigan (f. Hedvig Jensen, 1867-1889) og den svenske løjtnant Sixten Sparre (1854-1889) og deres ulykkelige kærlighedshistorie. Bogen er delt i to dele. I første del gengives en række dokumenter, bl.a. dødsattester, ligsynsdokumenter, politirapporter og private breve, og i anden del gennemgås andre forfatteres syn på sagen.

Eli Fischer-Jørgensen og Jens Ege:
Interneringskartoteket
Om Carsten Høeg og hans gruppe under besættelsen

Museum Tusulanum, 2005. 189 s. 160 kr.

Danmarks Frihedsråd nedsatte i september 1944 en gruppe, der systematisk skulle registrere stikkere og kollaboratorer. Oprettelsen af Centralkartoteket blev ledet af Carsten Høeg, professor i klassisk filologi ved Københavns Universitet. Til at hjælpe sig etablerede han en arbejdsgruppe bestående af unge studerende. To af gruppens medlemmer (bogens forfattere) beretter om registreringsarbejdet og den intense stemning, der prægede tiden op til befrielsen. Bogen er illustreret med privat billedmateriale.

Anette Eklund Hansen (red.):
Børnearbejde
En antologi om 1900-tallets børn og arbejde

Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, 2005. 128 s. 179 kr.

Antologien, der er udgivet i forbindelse med en udstilling på Arbejdermuseet, fortæller i en række artikler erindringer og billeder om børns arbejde i Danmark i det 19. og 20. århundrede og i u-landene i dag. Der er bl.a. artikler om børnearbejde og dets regulering i København 1890-1920, børns arbejde under besættelsen, børns arbejde i Danmark 1970-2005 samt børns arbejde i u-landene i dag med Bangladesh som eksempel.

Lise Gerda Knudsen:
Pesten grasserer!
En undersøgelse af pesten i Danmark i 1650'erne

Landbohistorisk Selskab, 2005. 183 s. 188 kr.

I 1650'erne blev Sjælland, Lolland-Falster, Møn og Bornholm ramt af pesten. Bogen tager udgangspunkt i det kildemateriale, der findes for pestepidemien i 1650'erne i form af kirkebøger for en række sogne. På dette grundlag fortælles om, hvilken sygdom pesten var, hvem der blev ramt, hvor mange mennesker der døde, og hvordan pesten spredte sig.

Lis Ekelund Nielsen og Palle Tolstrup Nielsen:
Danmarks værste fængsel
Om krudttårnsfangerne i Kastellet 1817-47

Gyldendal, 2005. 159 s. 249 kr.

Fængslet i militæranlægget Kastellet i København fungerede fra 1817-1847, og beretningen om det og dets fanger rummer både bygningshistorie, historier om dagliglivet inden for murene og om en række opfindsomme forsøg på flugt. Bogen er bl.a.

BOGNYT

illustreret med en række næsten ukendte tegninger af guldaldermaleren Martinus Rørbye, der fik mulighed for at udføre en række skitser af fangerne.

Ole Sohn:

Jeg kommer snart hjem

En beretning om en dansk udvandrerfamilies dramatiske tilværelse

Sohn, 2005. 320 s. 299 kr.

Omkring 1900-tallets begyndelse emigrerede godt 2.000 danskere til Rusland. I bogen fortælles historien om en landmandsfamilie fra Nordjylland, der i 1910 emigrerede til Sibirien. Familien fandt ikke lykken og måtte vende hjem efter at have efterladt deres 15-årige søn som tjenestedreng på et russisk gods. Sønnens skæbne følges under bl.a. I. verdenskrig, revolutionen og Stalins udrensninger.

SKØNLITTERATUR:

Mette Winge:

Et udestående

En provisorietidsroman

Gyldendal, 2005. 313 s. 299 kr.

En historisk roman, der foregår i 1880'ernes København. Den midaldrende dansk-amerikaner Matthew Williams vender i 1887 tilbage til det land, han over hals og hoved forlod i sin ungdom. Erindringen om, hvordan han blev snydt og bedraget som ung, har aldrig sluppet ham, og nu er han kommet hjem for at gøre et regnskab op.

FOR BØRN:

Börje Isakson:

Vikingefærd

2005. 61 s. 278 kr.

Vikingedrengen Helge er på togt om bord på et veludrustet skib sammen med en flok garvede vikinger. De forlader Erik den Rødes gård i Grønland for at søge lykke i det nye land – Vinland. Den fiktive historie om Helge suppleres af faktaafsnit om vikingetiden. Der er bl.a. faktaafsnit om vikingerne og havet, vikingeskibet og livet om bord, våben, vikingerne til lands, handelsbyen Hedeby, ofringer samt runer, digtning og kunst. Kan læses af alle i alderen fra ca. 9 år.

Gerd Rindel:

Den skæve valmue

2005. 176 s. 229 kr.

En historisk børneroman. I året 2005 skal den 12-årige Karin opereres. Men under narkosen sker der noget mystisk; hun kommer ud på en tidsrejse og bliver ført tilbage til år 1574. Sammen med Karin oplever læseren med alle sanser livet i Karins hjemby for mere end 400 år siden. Kan læses af alle i alderen fra ca. 12 år.

Gavmildheden & repartitionen

Nordgrønlandsk kommunestyre på danske præmisser under Første Verdenskrig

Historien om »landsbytossen« Paulus Wille og kateketen Hendrik Storch blev fortalt i sidste nummer af Siden Saxo. Kangerluk, den nordgrønlandske kommune i Godhavn eller Qerqertarsuaq kolonidistrikt, er stadig omdrejningspunktet, men emnet er denne gang lidt mere bredt: Rammerne for det lokale selvstyre og den kulturelle konflikt mellem dansk og grønlandsk.

ANNETTE ØSTERGAARD SCHULTZ

De grønlandske kommuneråd udsprang af forstanderskaberne, som var indført i begyndelsen af 1860'erne. Med beskedne 20 års forsinkelse i forhold til Danmark havde Grønland fået et om end noget mere begrænset lokalt selvstyre. Forstanderskabernes kompetence lå fortrinsvis i bestyrelsen af fattighjælpen. Men forstanderskaberne afsagde desuden domme i stridigheder mellem grønlændere. Forstanderskaberne, ét for hvert kolonidistrikt, bestod af valgte grønlændere samt de fødte danske medlemmer: Missionæren, lægen, kolonibestyreren og kolonibestyrerens assistenter. Missionæren (fra 1905 præsten) var formand og kolonibestyreren regnskabsfører.

Med den nye styrelseslov i 1908 blev forstanderskaberne med virkning fra 1911 erstattet af de lidt mindre enheder, kommunerådene. Af dem var der typisk 3-4 i et kolonidistrikt. Kommunerådene bestod til forskel fra forstanderskaberne udeluk-

Maleri af Pastor Rosing, Godhavn ca. 1910. Fra Arktisk Instituts fotoarkiv, www.arktiskebilleder.dk

> Harald Lindow i 1919, 33 år gammel.
Fra Arktisk Instituts fotoarkiv, www.arktiskebilleder.dk

kende af grønlandske medlemmer. Foruden bestyrelse af fattighjælp var det også kommunerådets opgave at foretage *repartitionen*, dvs. fordele overskuddet fra indhandlingen til kommunens fangere.

Ved samme styrelseslov blev der oprettet to landsråd, et for Nordgrønland og et for Sydgrønland. Også hertil valgtes udelukkende grønlandske medlemmer. Formand for rådet var dog den danske inspektør. Han havde ikke stemmeret, men en magtfuld position i landsrådet havde han nu alligevel.

Inspektorerne for henholdsvis Nord- og Sydgrønland var det danske kolonistyrers øverste repræsentanter. De to embeder var blevet oprettet i 1782 ved en instruks, som er betegnet som det beskyttende monopols grundlov. Instruksen fastlagde nemlig de sociale, kulturelle og økonomiske principper for kolonistyret, herunder handelspolitikken. De produkter, der blev opkøbt fra grønlænderne, indhandlede til en fast pris, ligesom udsalget af mel, brød, skydevåben osv. til grønlænderne skete til en pris, der var forudbestemt i generaltaksten.

Som direkte underordnede havde inspektorerne kolonibestyrerne med assistenter, og under dem igen fandt man udstedsbestyrerne. Inspektøren indberettede jævnligt og systematisk om begivenheder og ikke mindst om, hvordan fangsten gik, dvs. indhandelens udsigter, til den Kongelige Grønlandske Handels (KGH) ledelse i København eller, som det hed på dette tidspunkt, »Styrelsen for Kolonierne i Grønland«.

Harald Lindow blev omtalt i den foregående artikel. Han havde siden 1913 været inspektør for Nordgrønland, de første par år som konstitueret, fra 1915 formelt udnævnt til inspektør. Han var da blot 29 år gammel.

Kommunerådet i Kangerluk

Kangerluk Kommune bestod i 1916 af 4-5 bopladser og 49 beboere fordelt på 10 husstande. Kommunerådet, der bestod af tre medlemmer, var relativt aktivt. Som nævnt var opgaven fortrinsvis at uddele fattighjælp til trængende og fordele overskud fra indhandlingen. Men det nøjedes rådet ikke med. Med formanden Hendrik Storch i spidsen blev der stillet en række forslag til behandling af det nordgrønlandske landsråd. Inspektøren/landsrådets formand tog ikke altid lige megen notits af forslagene; men den passivitet slap han til gengæld heller ikke godt fra. Kommunerådet klagede over den manglende respons og roste til gengæld inspektøren, når kommunerådet fik et ordentligt svar. Så selv om inspektøren af og til tillod sig at tiltale og omtale

grønlanderne som børn, så havde han ikke fået knækket selvfølelsen hos dem, ikke hos Hendrik Storch i det mindste.

En af de ting, som kommunerådet i Kangerluk foreslog, var en regulering af priserne på de grønlandske varer, sælskind såvel som fangstblærer, kajakhandsker osv. Kommunerådet gjorde i september 1915 inspektøren opmærksom på, at antallet af sæler var for nedadgående, og fangernes indtjening dalede derfor også. Det ville kun være retfærdigt, om fx befolkningen i kolonidistrikternes byer, der havde andre indtjeningsmuligheder end fangst, skulle betale mere for produkterne.

Sagen var jo, at priserne ikke reguleredes af udbud og efterspørgsel, men var fastlagt i takster fra styrelsen i København. En nedgang i fx sælfangsten ramte derfor fangerne ekstra hårdt. De fik ikke den kompensation i form af højere priser, som de formentlig ville have fået, hvis handelen havde været fri. Kommunerådets henvendelse gav dog ingen effekt, og året efter måtte rådet igen fremsætte et lignende forslag.

Kommunerådet fremsatte også forslag om, at udstederne skulle kunne afsende et lønnet postbud til kolonistedet, fx når der var syge, som manglede lægehjælp, eller bringe bud i andre påkommende tilfælde. Andre forslag havde primært betydning for udstedet selv – som ansættelse af en sygeplejerske ud over jordemoderen. Forslagene blev dog ikke taget til følge, knap nok besvaret af inspektøren.

Repartitionen

Efter styrelsesloven i 1908 skulle der af KGH årligt tilfalde de offentlige grønlandske kasser en femtedel af værdien af de indhandlede varer, altså varer som var blevet indkøbt af udsteds- og kolonibestyrere og hjemsendt til Danmark. Af dette beløb tilfaldt der kommunekasserne de to tredjedele, mens den sidste tredjedel blev fordelt mellem landsdelens fælleskasse og den grønlandske fællesfond.

Af kommunekassen skulle nu udredes fattig- og sygehjælp, og derudover kunne pengene bruges på eventuelle projekter til fælles bedste. Men herefter kunne og skulle det overskydende beløb fordeles efter gældende regler blandt kommunens forsørgere.

Bag ordningen lå der et slet skjult dansk ønske om at opmuntre grønlanderne til at indhandle flest mulige sælskind og andre produkter fra deres fangst. Det turde vel være overflødigt at tilføje, at desto mere afhængige blev grønlanderne så af europæiske varer og af at have penge mellem hænderne.

På kort sigt skulle man måske tro, at grønlanderne var begejstrede for denne »overskudsdeling«. Men det var de bestemt ikke. Tværtimod skabte ordningen uro og dårligt lune rundt omkring på bopladser og udsteder. Tilsyneladende lå miseren i nogle indviklede regler, hvorefter fordelingsnøglen var afhængig af, om fangeren havde konebåd, hvor mange hunde og telte etc. Og det er klart, at det måtte være et tolkningsspørgsmål at vurdere »produktiviteten« af den ene type fangstredskab eller befordringsmiddel frem for den anden. Ikke mindst fordi udbyttet ved de forskellige fangstmetoder varierede fra årstid til årstid, men også fra år til år, afhængig af vejr, vind og hvilke fangstdyr, som dukkede op.

Hundeslæde ved Godhavn (Qeqertarsuaq) ca. 1914. Fra Arktisk Instituts fotoarkiv, www.arktiskebilleder.dk

Inspektørboligen i Godhavn, ca. 1920. Fra Arktisk Instituts fotoarkiv, www.arktiskebilleder.dk

Betydningen af repartitionen – og andre symboler

Kommunerådernes medlemmer syntes anderledes godt om repartitionen. Det var til en vis grad et økonomisk styringsinstrument, men det var næppe det vigtigste. For netop kommunerådene var pengekaassens symbolske værdi af stor betydning. Gentagne gange klagede rådene til Landsrådet for Nordgrønland og til inspektoren over deres manglende status. I 1917 rejste Ritenbenk Distrikt spørgsmålet og pegede på administrative opgaver i forbindelse med repartitionen, som kommunerådene passende kunne overtage med det formål at opnå større respekt i befolkningen.

I oktober 1916 havde kommunerådet i Kangerluk også behandlet spørgsmålet om rådets sparsomme autoritet i lokalsamfundet. Men Hendrik Storch og de øvrige kommunerådsmedlemmer nåede frem til, at det i virkeligheden var de danske myndigheder, som var skyld i miseren: Det var ikke tilladt rådet at hejse flag, når det holdt møde. Det havde derimod været tilladt i forstanderskabernes tid. *»Men skønt kommunerådet udførte sit arbejde ifølge kongelig anordning viser man det ingen agtelse. Man brod sig heller ikke om dets foranstaltninger mod forseelser.«*

Referaterne fra kommunerådsmoderne blev indsendt til inspektoratet, hvor en større eller mindre del blev oversat til dansk. Der er næppe tvivl om, at den sidste stikpille er et indirekte svar på Lindows afgørelse fra juli 1916, hvor han gentog, at Paulus Wille ikke kunne blive forflyttet, så længe han ikke opførte sig værre, end han gjorde.

At kommunerådet ikke blev tilstrækkelig agtet, endsiøe hørt, var ikke mindst et problem for rådet i Kangerluk. Ideen om, at flaget skulle hejses, når kommunerådet holdt møde, nåede frem som et forslag på landsrådets møde 1. august 1917. Forslaget nød ikke enstemmig opbakning; men det blev dog fastslået, at det var en *»måde at skaffe kommunerådet større anseelse, da de havde så svært ved at sætte sig i respekt.«*

Ser man på de mange konstruktive forslag fra Kangerluk Kommune, som inspektoren uden debat fejede af bordet, så lå årsagen til den manglende respekt hos befolkningen dog nok så meget i den ringe mulighed for at gøre en forskel – eller om man vil: Manglende lydhorhed fra inspektorens side.

Gavmildheden

I vinteren 1914/1915 blev følgende indført i forhandlingsprotokollen i Kangerluk:

»Og vi var enige om at give den forældrelose Methe Danielsen hjælp. Hun havde sin broder til at erhverve for sig, men broderen er nu ikke rigtig i stand til at drive fangst på grund af dårlige øjne og er altid mindre heldig om vinteren, når det er koldt; og da han nu ikke mere kan påklæde sin søster, hjælp vi hende med 6 al. stout, 2 stk. sælskind og 1 ngl. sytråd.«

I Danmark var en typisk indførsel i en tilsvarende forhandlingsprotokol i reglen anderledes tør. Den store lyst til at yde hjælp, som man umiddelbart kan læse ud

Lindow i Kajak i Ataa Sund, 1912. Fra Arktisk Instituts fotoarkiv, www.arktiskebilleder.dk

- > af den grønlandske version, må dog modereres en kende. Methe Danielsen var den 24-årige søster til kommunerådmedlem Peter Danielsen, fremgår det af mandtalslisten. Men i hvert fald kan man sige, at tilgangsvinkelen til uddeling af fattighjælp var noget mindre formalistisk i den grønlandske version end i den danske.

Hverken »nepotisme« eller gavmildhed fik lang levetid i Hendrik Storchs embedsperiode. Man kan godt få den tanke, at kommunrådsformanden, der atter og atter prøvede på at sætte sig i respekt hos inspektøren, og dermed at blive en virkelig medspiller i det lokale selvstyre, i denne proces også søgte at blive mindst lige så (europæisk) dansk som danskerne.

Hvor det i vinteren 1914/1915 havde været en fornøjelse at uddele hjælp til Methe Danielsen, så blev nøgleordene i 1916 sparsommelighed og påpasselighed *»således at de gode erhververe, som ikke faldt deres bofæller til byrde i trange tider, ikke måtte blive blottet for repartition.«* Med hensynet til de »gode erhververe« kan skiftet ikke alene forklares med, at fangsten var dårligere dette år. Repartitionen var blevet vigtigere end muligheden for at uddele fattighjælp, og det på et tidspunkt, hvor fattighjælp nok sine steder var yderst påkrævet.

Året efter havde principperne holdt sit indtog i hovedet på Hendrik Storch. Nu burde der ikke uddeles fattighjælp før december måned, og da først *»når det er ganske påkrævet.«*

Håndteringen af problemet Paulus Wille synes også dansk inspireret. Da kommunerådet forsøgte at sende ham ind til Qeqertarsuaq, var det ikke kun for at slippe for hans mere eller mindre aggressive adfærd, det var nok så meget et spørgsmål om at slippe for en »dyr« medborger (fattighjælpen). Havde rådet haft held med sit forehavende, var der blevet sendt en regning i halen på landsbytossen: Når han fik arbejde ved kolonien, kunne han betale sin gæld til kommunen tilbage.

Med dette forsøg på at eksportere en økonomisk belastende medborger til en anden kommune, var Kangerluk nået på fuld omgangshøjde med de danske kommuner, som i et væk også sendte fattige over kommunegrænserne og brugte en del krudt på at fastslå, at det var nabokommunen, som havde forsørgelsespligten.

Repartitionen bragte altså mange af civilisationens »goder« med sig. Der blev sat ekstra fart i udviklingen af en pengeøkonomi og dermed en individualiseret økonomi. De gode fangere skulle belønnes, og det indebar påholdenhed over for

Udsigten fra Godhavn (Qeqertarsuaq) i dag. Polfoto.

de fattige. Og endelig nåede civiliseringen så vidt, at utilpassede blev søgt udstødt af lokalsamfundet.

Der er ingen tvivl om, at udviklingen gik hurtigere på kommunerådsplan end blandt den almindelige befolkning. Som nævnt var holdningerne til repartitionen meget forskellige.

Under sin barsel og sygdom modtog Salomine Christensen naturaliehjælp fra kommunen. Men jordemoderen havde svært ved at forhindre Salomine i at forære maden væk! Sådant en handlemåde er nærmest uforståelig for danskere. Ja, vi vil nok ligefrem mene, at det var ansvarsløst gjort af en nybagt mor. Men Salomine sad pludselig med et overskud og frem for at »holde hus« med varerne, faldt det hende naturligt at dele ud.

Og som et andet eksempel, kommunerådsformanden selv i november 1915. Hendrik Storch bad på det tidspunkt inspektoren om at måtte låne 5 kr., som han ville betale Edel Reimer for hendes job som vågekone under Lea Willes sygdom. Hendrik Storch ville betale pengene tilbage af sin årlige indtægt på 10 kr. som kommuneskriver. *»Ingen skylder mig ros eller tak, men jeg vil blot gerne tilvejebringe de penge til Edel Reimer, hvem vi skylder ros og tak, således at jeg ikke må kunne blive ked af, at hun var kommet for intet.«* Selv på dansk udtrykte Hendrik Storch her noget typisk grønlandsk, en særegen blanding af gavmildhed og beskedenhed.

Store og små historier

Der var en kultur til forskel mellem grønlandsk gavmildhed og så de påtvungne danske fordelingsnøgler for overskud og fattighjælp. Selv om der er grænser for, hvor meget suppe der kan koges på en enkelt fortælling, så handler kolonistyreets historie, dets »atmosfære«, utvivlsomt også om grønlandske uformelle regler og danske formelle. Og uformelle og formelle regler i et væsentligt større misforhold, end der hvor reglerne udspringer af samme kultur.

Ikke mindst bliver det nemt at forstå frustrationen hos det lag i den grønlandske befolkning, som faktisk fik chancen for en oplæring i selvstyre. På den ene side meget formelle (danske) regler, der gav et særdeles snævert spillerum for det kommunale selvstyre.

En inspektør, som ikke alene vendte det døde

>

> øre til alle initiativer, næsten både inden for og uden for dette stærkt afgrænsede felt, men også talte ned til kommunerødderne i et sprog, der gjorde det klart, at i forhold til ham, den danske inspektør, var selv en kommunerådsformand blot for et uvidende barn at regne.

På den anden side en befolkning, der fremdeles primært fulgte de uformelle regler, der gennem århundreder havde bestemt adfærd og omgangstone på bopladsen. Regler, som det danske kolonistyre jo vel at mærke så sig i stand til at diskvalificere.

Hvor får man øje på disse misforhold, hvis ikke det er i den »lille« historie, lokalt, der hvor forvaltning og befolkning mødes?

*Annette Østergaard Schultz
er arkivar ved Landsarkivet for Nordjylland i Viborg*

I NÆSTE NUMMER:

Harald Blåtands dåb

Skal man tro de gyldne relieffer fra Tamdrup kirke, blev Harald Blåtand omvendt til kristendommen, da en missionær bar jernbyrd for ham og derpå døbte ham. I henhold til den samtidige Widukind blev Harald omvendt til kristendommen af en missionær, og derpå forbød han dyrkelsen af de gamle guder til fordel for kristendommens treenige Gud. Er det den samme historie, der fortælles, og hvornår blev danerne egentlig kristne? Dette for Danmarkshistorien temmelig centrale spørgsmål svarer professor Niels Lund på i sin artikel.

København-Bonn-erklæringen

Med afslutningen på Anden Verdenskrig genopstod håbet hos nogle mennesker i Sønderjylland om at få Sydslesvig tilbage til Danmark. Andre ønskede blot at læge sårene efter næsten 100 års kamp om Slesvig og Holsten. De to mindretals vilkår og rettigheder vakte derfor stor interesse både syd og nord for grænsen. Og det var ikke kun et landspolitisk problem, men også et lokalpolitisk, hvor mindretalsspørgsmålet kunne spændes for mange vogne. I 1955 lykkedes det efter intense forhandlinger – koblet til spørgsmålet om Vesttysklands optagelse i NATO – på forbilledlig vis at sikre de to mindretals forhold. Om dette magtspil skriver rigsarkivar Johan Peter Noack i næste nummer af Siden Saxo.

Åbningstider på

STATENS ARKIVERS LÆSESALE

Rigsarkivet:

Mandag til lørdag kl. 9.00 til 16.00.

Fra 2. maj til 31. august, mandag til fredag kl. 9.00 til 16.00.

Landsarkiverne:

Tirsdag til lørdag kl. 9.00 til 16.00.

Lørdagslukket fra 2. maj til 31. august.

Erhvervsarkivet:

Mandag til fredag 9.00 til 16.00 (hele året).

For Statens Arkiver som helhed – Rigsarkivet, Landsarkiverne og Erhvervsarkivet – er læsesalene lukket på søn- og helligdage, Påskelørdag, lørdag efter Store Bededag, fredag efter Kristi Himmelfartsdag, 1. maj, Grundlovsdag, i dagene fra 23. december til 2. januar – begge dage inklusive – samt forudgående lørdag, hvis denne er sidste åbningsdag før jul.

Dansk Data Arkiv:

Dansk Data Arkiv har ingen egentlig læsesal. Brug af arkivets materialer foregår bl.a. via bestilling af undersøgelser m.m.

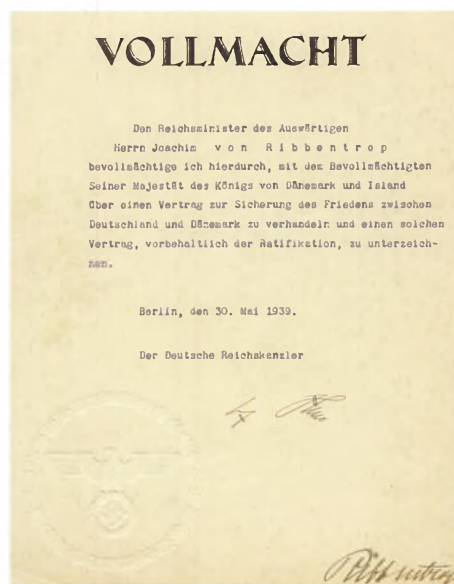
FRA ARRIVETS GEMMER

DEN DANSK-TYSKE IKKE-ANGREBSPAGT FRA 1939

STEN LUNDØ, ARKIVAR, RIGSARKIVET

Danmark og Tyskland underskrev, den 31. maj 1939, en ikke-angrebspagt, gældende i 10 år, hvor man bl.a. erklærede ikke at ville gå i krig eller anvende magt mod hinanden. Set på den baggrund kan den tyske besættelse af Danmark den 9. april 1940 nok virke paradoksal. Ikke desto mindre forholder det sig sådan, og dokumenterne befinder sig i dag i Rigsarkivet.

Baggrunden for pagten var et telegram fra den amerikanske præsident, Franklin D. Roosevelt, til den tyske fører, Adolf Hitler, den 15. april 1939, hvori Roosevelt bad Hitler tilkendegive, at Tyskland ikke havde til hensigt at ville angribe en række navngivne stater, deriblandt Danmark. Dette skrift vakte dog Hitlers forbitrelse, bl.a. lod han sine diplomater spørge de berørte landes regeringer, om disse folte sig truet af Tyskland, og om de havde autoriseret eller på anden måde foranlediget Roosevelt til hans skridt. Den danske udenrigsminister, Peter Munch, kunne på danske vegne svare nej til begge spørgsmål – også de andre berørte landes svar var negative. Tyskland tilbød efterfølgende hvert af de nordiske lande ikke-angrebspagter. Den danske regering modtog det tyske tilbud den 29. april, og på et ministermode næste eftermiddag var der enighed om at acceptere tilbudet. Den danske accept blev dog først meddelt Berlin den 16. maj. I den mellemliggende periode forsøgte regeringen forgæves at overtale de øvrige nordiske lande til at følge det danske eksempel. Danmark havde dog en væsentlig større interesse i at acceptere det tyske tilbud, idet et afslag i værste fald kunne resultere i en genoplivelse af grænsespørgsmålet. Forhandlingerne i Berlin om traktatens indhold varede blot to dage. Den danske regering opnåede her en aftale, der gjorde det muligt at opretholde neutralitetspolitikken, herunder sin handel med tredjepart (bl.a. England) i tilfælde af krig. Pagten blev fra dansk side undertegnet af den danske gesandt i Berlin, Herluf Zahle, og fra tysk side af den tyske udenrigsminister, Joachim von Ribbentrop, der handlede på mandat af Hitler. Dermed havde man fået traktatfæstet rettigheder, der var essentielle for regeringens udenrigspolitik, om end den udstillede Danmarks placering inden for Tysklands interessesfære.

Hitlers fuldmagt til Ribbentrop om at føre forhandlinger med den danske konge med aktørernes egenhændige underskrifter. Rigsarkivet.

Kilde: Udenrigsministeriet: Forholdet til udlandet (traktater) i Rigsarkivet, samt Søren Helstrup: *Truslen mod Danmark* (2000), og Viggo Sjøqvist: *Danmarks Udenrigspolitik 1933-1940* (1966).